

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 83-110

**18. Yüzyıl İstanbul’unda Mahallelilik Bağlamında
Müslim-Gayrimüslim İlişkileri**

*Muslim and Non-Muslim Relations in the Context of Being a
Neighborhood Resident in the 18th Century Istanbul*

M. Tarık KARAOSMAN

Bilim Uzmanı, Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
MA, Kastamonu University, Institute of Social Sciences, Department of History
Kastamonu/Türkiye

✉ tarik.karaosman@gmail.com orcid.org/0000-0003-2882-3693

Alaattin DOLU

Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of
History

Kastamonu/Türkiye

✉ alaattind@gmail.com orcid.org/0000-0002-6258-8335

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 31.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 31.05.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Karaosman, M. Tarık – Dolu, Alaattin. “18. Yüzyıl İstanbul’unda Mahallelilik Bağlamında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 83-110. <https://doi.org/10.52637/kiid.1274917>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>• kiid@aku.edu.tr

© M. Tarık KARAOSMAN – Alaattin DOLU | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

18. Yüzyıl İstanbul’unda Mahallelilik Bağlamında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*

Öz

Bu çalışma 18. yüzyılda İstanbul mahallelerinde meskûn olan gayrimüslim ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri mahallelilik ekseninde ele almaktadır. Bu ilişkilerin tespiti İstanbul Ahkâm Defterleri ile İstanbul Şer’iyye Sicilleri vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. 18. yüzyılda İstanbul’da beş yüz bin kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu nüfus içinde gayrimüslimlerin oranı ise 1740 tarihindeki cizye evrakı sayımına göre yaklaşık %42 civarındadır. 1776 yılı haraç gelirlerine göre ise bu oran %28’dir. İstanbul’da dinî ve etnik mensubiyet veya aynı işkolu ve belirli bir zümreye tabi olma gibi etkenler mahalleyi bir araya getirmiştir. Müslümanlar ile gayrimüslimler bu mensubiyet çerçevesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Böylece mahalle ile cemaat kavramı birbiriyle kesişmiştir. Neticede İstanbul’da Ermeni, Rum, Latin veya Hristiyan ve Yahudi olarak tesmiye edilen mahalleler teşekkül etmiştir. Osmanlı şehri zamanla kendine has özellikler kazanarak gelişirken 17. ve 18. yüzyıllar bu özelliklerin en belirgin olduğu dönemlerdir. Osmanlı mahallelerine de yansıyan bu durum cemaatler arası ilişkilerin örneklendirilmesi açısından önemlidir. Zira bu dönemde İstanbul mahallelerinde karışık yaşamın görüldüğü pek çok yer bulunmaktaydı. Bununla beraber gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde meskûn olmalarının bazı sınırları vardı. Bu sınırlar kültürel ve dinî farklılıkların sonucu olarak ortaya çıkarken, mahallelerin sınırlarını da fizikî olarak da belirlemekteydi. Osmanlı mahallelerinde sorumluluk bilinci ve mahallelinin sosyal kontrol işlevine dair yapılan çalışmalar çoğunlukla Müslümanlar nezdinde irdelenmiştir. Bu çalışmada gayrimüslimlerin komşuluk ilişkileri ele alınırken onların Müslüman mahallelerinden ihracı meselesine değinilmektedir. Böylece mahallelerdeki kural ve kaidelerin İstanbul’daki müslim-gayrimüslim ilişkilerini nasıl etkilediği incelenmiştir. Bu ilişkilerde mahallelinin takındıkları tavır, benimsedikleri anlayış ve bu anlayışın gayrimüslimlere yansması arşiv kaynaklarından örneklerle anlatılmıştır. Nitekim mahalleli açısından kişilerin *hüsn-i halleri* ve güvenilir olup olmadıkları aynı mabedin çatısı altında olmakla eş tutulabilmekteydi. Bu nedenle Müslüman mahallelerinde ya da cami/mescit etrafında veya yakınında oturan gayrimüslimlerin konumları hem sosyal düzenin sağlanması hem de cami cemaatinin azalması nedeniyle bir sınır olarak düşünülmüştür. Osmanlı şehirlerinde sosyal düzeni sağlamak için komşular arasında gerçekleştirilen kefalet sistemi, her türlü gayriahlaki ve güvenlik tehdidine karşı onları birlikte hareket etmeye sevk etmekteydi. Otoriteden kanun yoluyla alınan yetki mahallelide mesuliyet bilincini ortaya çıkarmıştır. Bu sistemin dışına çıkanlar mahalleden veya mensubiyeti olduğu mekândan, mesuliyet bilincine ve mahallenin asayişine halel getirdikleri gerekçesiyle ihraç edilirdi. En küçük idari birim olarak mahallenin sakinleri için aynı ibadethane etrafında gelişen bu dayanışma ihtiyacı sosyal hayatı muhafaza etmek için gereklidir. Bu durum ise kişilerin kendi dindaşları veya cemaatleriyle birlikte yaşama arzusuyla şekillenmekteydi. İlâveten Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerle Müslümanların mahallelilik mesuliyeti benzer davranışlar sergilemektedir. Hatta mahallenin düzenini bozanlara karşı mahalleler arası dayanışma gösterilmiştir. Mahalle veya cemaat önderinin önderliğinde mahalleli arasındaki sosyal nizamın sağlanmasıyla kişilerin *su-i hal* veya *hüsn-i hal* içinde olup olmadıkları tespit edilebiliyordu. Mahalleli ve yöneticiler açısından *su-i hal* durumunda olmanın pek çok sureti vardı. Bunun bedeli de mahalleli tarafından mahalleden ihraç olarak talep edilebiliyordu. Böylece kanun mahallede yaşayanları birbirine müteselsil kefil yapmakta ve *su-i hal* içinde olanların mahalleden ihracını ve cezalandırılmalarını sağlamaktadır. Neticede bu çalışma gayrimüslimlerin Müslüman mahallesindeki konumlarını sorgularken mahallelerdeki *su-i hal* durumunu çeşitli yönleriyle ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Toplum, İstanbul, Mahalle, Gayrimüslim, Müslüman.

* Bu çalışma M. Tarık Karaosman tarafından tamamlanan “İstanbul’da Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1740-1789)” başlıklı yüksek lisans tezi verilerinden üretilmiştir.

Muslim and Non-Muslim Relations in the Context of Being a Neighborhood Resident in the 18th Century Istanbul*

Abstract

This study deals with the relations between non-Muslims and Muslims, who lived in Istanbul neighborhoods in the 18th century, on the axis of neighborhoodness. The determination of these relations was carried out through the Istanbul Ahkâm Registers and the Istanbul Court Registers. It is estimated that 500 thousand people lived in Istanbul in the 18th century. The estimated rate of non-Muslims in this population is around 42%, according to the census of the taxpayer papers in 1740. According to the tribute income of 1776, this rate is 28%. Factors such as religious and ethnic affiliation or being subject to the same industry and a certain group have contributed to the formation of Istanbul neighborhoods. Muslims and non-Muslims continued their lives within the framework of this affiliation. Thus, the concept of neighborhood and community intersect with each other. As a result, neighborhoods that were described as Armenian, Greek, Latin or Christian and Jewish were formed in Istanbul. While the Ottoman city developed by gaining its own characteristics over time, the 17th and 18th centuries were the periods when these features were most evident. This situation, which is also reflected in the Ottoman neighborhoods, is important in terms of exemplifying inter-communal relations. In this period, there were many places where mixed life was seen in Istanbul neighborhoods. However, there were some limits to the residence of non-Muslims in Muslim quarters. While these borders emerged as a result of cultural and religious differences, they also determined the boundaries of the neighborhoods physically. Studies on the sense of responsibility and the social control function of the inhabitants in the Ottoman neighborhoods were mostly examined by Muslims. In this study, while discussing the neighborhood relations of non-Muslims, the issue of their expulsion from Muslim neighborhoods is also addressed. Thus, it was examined how the rules in the neighborhoods affected the Muslim-non-Muslim relations in Istanbul. The attitudes of the neighbors in these relations, the understanding they adopted and the reflection of this understanding on non-Muslims are explained with examples from archive sources. As a matter of fact, the good behavior of the people and whether they were reliable or not could be equated with being under the roof of the same temple. For this reason, the position of non-Muslims living in Muslim neighborhoods or around or near a mosque/masjid has been considered as a border both to ensure social order and to decrease the mosque community. The surety system between neighbors in order to ensure the social order of the neighborhoods in Ottoman cities prompted them to act together against all kinds of immoral and security threats. The awareness of responsibility in the neighborhood has been formed with the authority taken from the law. Those who went out of this system were expelled from the neighborhood or the place to which they belonged, on the grounds that they harmed the awareness of responsibility and the security of the neighborhood. For the residents of the neighborhood as the smallest administrative unit, this need for solidarity, which develops around the same place of worship, is necessary to preserve social life. This situation was shaped by people's desire to live with their co-religionists or community. In addition, in Ottoman cities, non-Muslims and Muslims have similar behaviors as neighborhood residents. There was even solidarity between the neighborhoods against who disrupted the neighborhood order. Under the leadership of the neighborhood or community leader, it was possible to determine whether people were in weal or misdemeanor by ensuring the social order among the neighborhood people. There were many aspects of being in misdemeanor for local residents and rulers. The punishment of this could be demanded by the neighborhood as expulsion from the neighborhood. Thus, the law makes the people living in the neighborhood jointly and severally guarantors for each other and ensures that the misdemeanants are expelled from the neighborhood and punished. As a result, this study examines the misdemeanors in the neighborhoods from various perspectives while questioning the position of non-Muslims in the Muslim neighborhood.

Keywords: Ottoman Society, Istanbul, Neighborhood, Non-Muslim, Muslim.

* This study was produced from the data of the master's thesis titled "Socio-economic structure of Non-Muslims in Istanbul (1740-1789)" completed by M. Tarık Karaosman.

GİRİŞ

Sözlük anlamı itibarıyla ism-i mekân olan ve hall kökünden türeyen mahalle kelimesi, “bir yere inmek, konmak ve yerleşmek” manasındadır.¹ Mahalle kavramı imparatorluğun çeşitli yerlerinde farklı isimlerle anılmakta ve hepsinin müstakil kimlikleri olduğu görülmektedir.² Bu kimliğin oluşumunda ise mahallenin teşekkülünde rol oynayan sosyal mekânlar kadar mensubiyeti bulunanların etnik ve dinî aidiyetleri de etkilidir. Nitekim mescit/cami veya büyük bir vakıf külliyesinin etrafında oluşan mahalleler söz konusu imaretlerin ismiyle anıldığı gibi o yerde sakin olan bir veli, bir sahâbî veya meşhur bir kişinin adıyla da anılmaktaydı. Aynı mescitte ibadet eden insanlar olması veya bir mescit etrafında yerleşen bireylerin bir araya gelerek bir topluluk oluşturan mahalleli kavramının çerçevesi Ergenç’in ifadesiyle³ “birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan” kimseler şeklinde çizilmektedir. Diğer taraftan ise Osmanlı Devleti’nde en küçük idari birimi olarak mahalle, kendisine mensubiyeti bulunan bireyler açısından idari, iktisadi ve hukuki olarak devlete ve birbirlerine bağlı toplumsal bir yaşam alanıdır. Mahallenin toplumsal sorumlulukları arasında yer alan birinci yönü devletin şeriat veya kanunlarla tanzim ettiği bir husus olarak vergilendirme iken, ikinci yönü ise en küçük idari birimde yaşayan mahalledekilerin “kendi halinde” olup olmadığının kontrolü meselesidir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere mahallenin imparatorluğun farklı yerlerinde algılanış biçiminin ve kamusal rolünün ona birbirinden bağımsız fonksiyonlar yüklediğini de göstermektedir. Bu anlamda mahalle Demir ve Uğur’un ifade ettiği üzere “tek bir açı ve işlev” üzerinden tanımlanamaz.⁴ Neticede Osmanlı Devleti’nde mahalle, şehrin fizikî bir birimi olmaktan daha ziyade fonksiyonlara sahipti. Mahallelerde bireylerin dâhil olduğu idari ve mali sosyal bir dayanışma ortamı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar onları imamın cemaati olmalarını sağlamıştır. Bu durum şehirlerin idari ve kazai yetkilerinin şehrin alt birimi olan mahallenin kendisi açısından kısmen tasarrufu anlamına da gelmektedir.⁵ Böylece imamlar, kadının mahalledeki temsilcisi olarak mahallenin sosyal düzenini ve güvenliğini sağlama, yabancıların barınmalarını önleme görevlerini ve dinî eğitim hizmetlerini yerine getirmekteydi.⁶ İmamların üstlendiği bu görevin benzeri gayrimüslimler arasında kocabaşı tarafından gerçekleştirilmekteydi. Kocabaşı, gayrimüslim cemaatlerdeki ileri gelen kimseler için kullanılan bir addi. Reaya vekilleri olarak da anılan bu kimselere zamanla “kocabaşı” denmesinin sebebi, yaşlı ve tecrübeli olarak görülmeleriydi. Bu kimseler, 1691 yılından sonra devlet nezdinde ön plana çıkmaya başlayıp genellikle devlete vergi meselelerinde yardımcı olan mahalle ve köy temsilcisiydiler. Müslümanlar arasında ayanların güç kazanmasıyla gayrimüslimler arasında kocabaşların güç kazanması birbirine yakın dönemlere tekabül etmektedir. Bu sebeple bazı araştırmacılar, kocabaşları Hristiyan tairesinin âyanı şeklinde tanımlamaktadırlar.⁷

Yerel otoritelerin daha aktif bir rol oynamalarında merkeze yakınlığın bir etkisi söz konusu muydu? Bu soruya günümüz verileri çerçevesinde net bir cevap vermek imkân

¹ Ali Murat Yel - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Mahalle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/323.

² Cezayir ve Tunus’ta havma, Kahire, Şam ve Sana’da hara, Halep, Musul ve Bağdat’ta mahalle kavramları yerli nüfusun meskûn olduğu yerlere verdikleri isimler olmuştur. Bkz. Andre Raymond, “The Management of the City”, *The City in the Islamic World*, ed. R. Holod vd. (Boston: Brill, 2008), 784.

³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları* 4/4 (1984), 69.

⁴ Beyza Topuz Demir - Yunus Uğur, “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”, *Kent ve Maneviyat*, ed. Seyfettin Erşahin - Zehra Erşahin, (Ankara: İdealkent, 2020), 462.

⁵ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 66-67.

⁶ Mehmet Canatar, “İstanbul’un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 3/231.

⁷ DİA, “Kocabaşı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/140.

dâhilinde olmamakla birlikte Kayseri,⁸ Bursa,⁹ Konya,¹⁰ İstanbul,¹¹ Edirne¹² ve Ankara¹³ örneklerinde yapılan araştırmalar mahallelinin mensubiyete bağlı olarak sosyal denetleme vazifesi gördüğü, gücünü de otoriteden aldığını ortaya koymakta olup, bu bölgeler arasındaki farklılıkların da ancak yapılacak karşılaştırmalı çalışmalarla anlaşılması mümkün olabilecektir.¹⁴ Söz konusu otorite ise sultanın iradesi olan kanunname olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahallelinin bu sorumluluğunu tayin eden en eski kanunname Yavuz Sultan Selim'e aittir. Akabinde Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve IV. Mehmed dönemlerinde bazı ilavelerle mer'iyeti devam etmiştir.¹⁵ Buna göre mahallelinin mesuliyeti, öncelikle huzur ve ahlakın bozulmasını önlemek olup, istenmeyen durumların yaşanması neticesinde kişilerin mahalleden ihracı gibi bir yaptırım uygulanmaktaydı. Bu yöntem, suça yeltenecek kişinin cesaretini kırarak bir unsur olarak görülmekte ve failin ıslahı için gerçekleştirilen bir tedbir olmaktaydı. Mahalleden birinin suç işlemesi veya gayriahlaki davranışta bulunması hem mahallelinin kendi arasında hem de devlet ile mahalle arasındaki ilişkiye zarar vermekteydi. Böyle bir durumda mahalleli müteselsil kefil olarak sorumlu kılınmaktaydı.¹⁶

Mahalledeki sosyal kontrol mekanizmasını gerçekleştirmede otoriteden kanun yoluyla alınan yetki mahallelide mesuliyet bilincini güçlendirmekteydi. Bu mesuliyet, mahallenin huzur ve güvenliğini önceleyen mahalleli arasında eşit olarak dağılmasa da sorumluluk sahipleri olarak öne çıkan ileri gelenlerden kimseler ile imam, kethüda, subaşı veya gayrimüslimler için cemaatbaşı, kocabaşı ve papazlar ön plana çıkmaktaydı. Böylece kanun mahallede yaşayanları birbirinden müteselsil olarak sorumlu tutmakta ve ahlaki normlara uymayanların mahalleden ihracına ve cezalandırılmalarına imkân vermektedir. Mahalleli açısından bu birliktelik ve dayanışma, denetim ve gözetim mekanizması şeklinde icra edilirken kamu ahlakının muhafazası olarak tanımlanıyordu.¹⁷ Bu normların arşiv belgesine yansımaları farklı kelimelerle tabir edilen benzer meseleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Namazı terk etme, hırsızlık, fuhuş, ehl-i fesâd olma, içki içme vb. hususlar mahalleli açısından yaşadıkları mekânı ve ailelerini huzur ve güven içinde tutma kaygısının ifadeleri olarak kayıtlara yansımıştır. Din adamları bu huzurun sağlanmasında önemli görev üstlenirken, mahalleli birbirlerine kefil ettirilerek bir olaydan sorumlu şahsın bulunmasında adli makamlara yardımcı olmaktadır. Mahkemenin kontrol mekanizması, mahalle şeyhleri ve imamları vasıtasıyla bir pratiğe bağlanması aynı zamanda mahallede sakin olan herkesin defterde kayıt altına alınmasını da sağlamaktaydı.¹⁸ Mahallât defteri olarak adlandırılan bu defterde isimleri olmayanların mahallede yaşamalarına müsaade edilmiyordu.¹⁹ Diğer taraftan mahalleli tarafından bilinir ve tanınır olmak ve aynı mabette ibadet etmek

⁸ Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2005), 155-173.

⁹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 169-176.

¹⁰ Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)", *History Studies* 6/6 (2014), 43-70.

¹¹ Işık Tamdoğan-Abel, "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine "Bizim Mahalle"", *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 66-70.

¹² Yunus Uğur, *The Historical Interaction of The City with Its Mahalles: Ottoman Edirne In The Late Seventeenth And Early Eighteenth Centuries*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 24-26.

¹³ Hülya Taş, "Osmanlı Şehrinde "Mahalleli"nin Ortak Sorumluluğu Nasıl Değerlendirilebilir?", *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 4-1/535-543.

¹⁴ Raymond, Kahire ve Şam örnekleriyle durumu izah etmektedir. Bkz. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 214.

¹⁵ Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki", 50-51.

¹⁶ Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Mahalleden İhraç", 157.

¹⁷ Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), 24.

¹⁸ Himmet Taşkömür, "Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münasebetler", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2000), 35-36; Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki", 73.

¹⁹ *İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil (H. 1154-1155 / M. 1740-1742)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Abdülkadir Altın - Nedim Pakırdağ (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 127.

güvenilirliğin somut göstergesi olmaktadır. Ancak bu tanınırlık *hüsn-i hal* ve *su-i hal* şeklinde farklılaşabilmekteydi. Mahalleli arasında mali ve idari dayanışmanın ötesinde o mahallede kabul edilmenin bir şartı olarak ahlaki kurallara uymak *hüsn-i hal* veya *kendi halinde olmak* ile tesmiye edilmekteydi. Böylece kişi ait olduğu cemaatin bir parçası olarak ona karşı sorumluyken cemaat de bu güveni ona kefil olarak göstermekteydi.²⁰ Karşılıklı bir menfaate hizmet eden bu iş birliği insan doğasının genlerine işlenmiştir. Bu tamamen huzurlu ve güvenli hayat idamesinin bir parçasıdır. Böylece bireyler, görece küçük toplumsal grupta sorumluluğu üstlenmekte ve güçlenerek birlikte hareket etmektedirler. Ancak bu durum, mahallede kanun ve geleneğe binaen diğerini kontrol ve tedip etme duygusunun güçlü şekilde ortaya çıkmasına da neden olmaktadır.

Osmanlılarda kefalet usulü, sosyal hayata entegre olmuş bir sistem olarak özellikle ekonomik ve ticari işlemlerde kullanılmaktaydı. Gerek reaya gerekse devlet görevlilerinin kefilleri onların "iyi bir insan" olduğuna dair kefalette bulunuyorlardı. Özellikle devlet işlerinin görülmesinde, kamu hizmetlerinin devam etmesi için bu sistem uygulanmaktaydı. Celâlî isyanlarının yoğun olduğu dönemde suhelerin medreselerde istihdam edilmesinde kefil olmaları, yani isyanlarla bağlantısı olanlar medreselerden çıkarılmıştı. Yine cizye vergisini ödemesi gereken gayrimüslimler ve avâız vergisi ödemesi gereken yükümlüler için kefalet sistemi uygulanırdı. Kendisine bir suç isnat olmuş birisinin subaşı veya kadı tarafından kolayca bulunması da mensup olduğu mahallenin vazifesiydi. Bu uygulama sayesinde suçların azaltılması, olumsuzlukların giderilmesi amaçlanmıştı.²¹ Örneklendirmek gerekirse imam mahalleliye, mahalleli birbirine, bekâr odalarındakiler birbirine, ev sahipleri kiracılara, aynı mesleği icra edenler birbirlerine kefil olmaktadır.²² Bu kefalet sisteminin dışına çıkanlar yani *su-i hal* içinde olan veya kendi halinde olmayanlar ise mahalleden, meslekten, medreseden veya mensubiyeti olduğu mekândan, mesuliyetini ihlal ettikleri için ihraç edilmekteydiler. Netice itibarıyla ibadethane/cami veya mescit çevresinde gelişen küçük bir grup olan mahallede yaşayanlar, sosyal hayatını muhafaza etme ve idame ettirme için dayanışma içindeydiler. Bu dayanışma zaman ve mekândan bağımsız şekilde kendi dinlerinden olanlarla birlikte yaşam arzusunu da ön plana çıkarmaktadır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerle Müslümanların mahallelilik olguları benzer davranışlar göstermekteydi. Hatta bu çalışmada ve diğer çalışmalarda²³ görülebileceği üzere mahalleler arası bir dayanışma da söz konusuydu.

Mahallelilik olgusu ve mahallelilerin dayanışması hususunda yapılan çalışmalar mahallenin sosyal kontrol işlevini çoğunlukla Müslümanlar nezdinde örneklendirmektedir. Bu çalışma bunlara ilaveten 18. yüzyılda İstanbul'da gayrimüslimlerin toplumsal meselelerini mahallelilik olgusu bağlamında ele almaktadır. Bu hususta öne çıkan problemlerden birisi ise Müslüman mahallesinden ihracı istenen gayrimüslimlerin durumu meselesidir. Nitekim Osmanlı şehirleri üzerine yapılan çalışmalarda Müslümanlar ile gayrimüslimlerin karmaşık yaşadığı mahalleler olduğuna yönelik bilgiler elde edilmektedir. Hülya Taş'ın 17. yüzyılda Ankara örneğinde ortaya koyduğu veriler de bunları doğrulamaktadır. Bu dönemde Ankara'da gayrimüslimler için müstakil mahalleler olsa da Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı mahalleler de bulunmaktaydı. Hatta mahalleli huzursuzluk verenlere karşı birlikte hareket ederek sosyal dayanışma göstermekteydi.²⁴ Bununla beraber bazı Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin meskûn olmasında bir sınır olduğu anlaşılmaktadır. Marcus'un Halep'te tamamen Hristiyanlara ve

²⁰ Taş, "Osmanlı Şehrinde "Mahalleli"nin Ortak Sorumluluğu Nasıl Değerlendirilebilir?", 4-1/536; Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki", 71.

²¹ Abdullah Saydam, "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefalet Usulü", *Tarih ve Toplum* 28/164 (1997), 71-73.

²² Demir - Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi", 476.

²³ Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle* (İstanbul: Sümer Kitabevi, 2008), 162.

²⁴ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara: Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 206-209.

Yahudilere ait mahalleler olmadığı yönündeki ifadeleri bu zümrelerin Müslüman mahallelerinde de yoğun şekilde yaşadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Benzer husus gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Kudüs ve İstanbul için de geçerlidir. Buna karşın söz konusu şehirlerde Osmanlı öncesinde teşekkül eden, farklı din ve etnik kökene sahip kimselerin farklı mahallelerde meskûn olması kozmopolit bir yaşam olmadığı anlamına da gelmemektedir.²⁵ Nitekim Osmanlı şehri, Selçuklu ve Bizans şehir kültürü ile Arap-İslam şehir kültürü üzerinde şekillenmiş ve zamanla kendine has özellikler kazanarak gelişmiştir.²⁶ Bu özelliklerin en belirgin olduğu dönemler ise 17. ve 18. yüzyıllardır.²⁷ Bununla beraber homojen ve heterojen yapı söyleminin belirli bir zaman ve mekâna matuf olamayacağı da açıktır.²⁸ Kudüs'te sadece Müslümanların hatta Mağribli olanların yaşadığı Meğâribe Mahallesi'nin durumu buna dair en bariz örneklerden birisidir. Mahallenin sorumluluğu da imamın aksine hem cemaatin hem de mahallenin önderi olan ve şeyhu'l-meğâribe olarak adlandırılan kişinin uhdesindeydi. Kudüs'te bu durum gayrimüslim mahalleleri için de geçerliydi.²⁹ Diğer taraftan bu çalışmada 18. yüzyılda İstanbul örneğinde açıkladığımız gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinden ihraç ettirilmek istenmesi aynı dönemde Kudüs'te de görülmektedir.³⁰ Müslüman mahallesinde evini bir gayrimüslime satan veya kiraya veren kişiye yapılan baskılar "karışık yaşam" söylemine dair mukayeseli araştırmalara muhtaç olduğunu göstermektedir. Yine Raymond ve Marcus'un çalışmaları³¹ farklı cemaate mensup kişilerin kendi mahallelerinde meskûn olduklarını, ancak yerleşim yerlerinin yakınlığı ile ticaretin, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesindeki mesafeyi azalttığını ortaya koymaktadır. Zira aynı iş kolunda birlikte çalışan farklı dine mensup kimseler bulunmaktaydı. Bu durum gettolaşma olmadığına bariz örneği iken mahallelerde "tamamen karışık yaşam" olduğuna yönelik söylemlere de muvafık değildir. Nitekim Kudüs'te yaşadıkları mahallelerin isimlerinin kadı mahkemesinde dinî ve etnik aidiyetlerine göre ifade edilmiş olması önemlidir. 18. yüzyılda Kudüs'te *mahalletü'l-ermen*, (Ermeni Mahallesi) *mahalletü'l-Yahûd* (Yahudi Mahallesi) ve *mahalletü'n-nasârâ* (Hristiyan Mahallesi) gibi mahallelerin mevcudiyeti ve Müslümanların hatta şer'î mahkemenin içinde yaşanan şehre dair tanımlaması tasviri aşan bir durum arz etmektedir. Hatta bazı belgelerde Yahudi Mahallesi ile Rişe Mahallesi aynı bölge olarak tesmiye edilmektedir.³² Zira Osmanlıların Kudüs'ü ilhakından sonra yapılan ilk tahrirde Rişe olarak adlandırılan mahallenin adının üçüncü tahrirde Yahudi Mahallesi olarak değiştiği görülmektedir.³³

İstanbul'da dinî aidiyet, etnik zümrelerin bir arada bulunma isteği ve mesleki kimlikler gibi etkenler genel olarak mahallelerin teşekkülünde etkili olmuştur. Müslümanlar

²⁵ Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet (1703-1789)* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 63-64.

²⁶ Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *TALİD* 3/6 (2005), 62. Osmanlı şehirlerinde mahallelerin oluşumunda çeşitli etkenler rol oynarken; bazıları doğal afetler nedeniyle el değiştirmekte, bazılarında ise devlet teşviki rol oynamaktaydı. Örneğin, 1760-1764 yıllarında Aksaray'da Laleli Camii'nin inşaatından çıkan molozlar Yenikapı sahiline dökülerek oradan bir yerleşim yeri oluşturulmuştur. Bu alanın Ermenilere satılmasıyla da bir mahalle teşkil edilmiştir. Ancak mahalle 1781-82 büyük İstanbul yangınında kül olmuştur. Bkz. Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 8-9.

²⁷ Edhem Eldem vd., *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 17; Dror Ze'evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağına Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 5.

²⁸ Demir - Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi", 465.

²⁹ Hasan Hüseyin Güneş, *XVI. Asırda Kudüs'te Meğaribe Mahallesi ve Cemaati* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 145-146.

³⁰ Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet (1703-1789)*, 255.

³¹ Abraham Marcus, *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, çev. Mehmet Emin Baş (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 67; Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, 209.

³² Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet (1703-1789)*, 63-64; Kudüs Şer'iyye Sicili: 233/139; Kudüs Şer'iyye Sicili: 238/34; Kudüs Şer'iyye Sicili: 238/151; Kudüs Şer'iyye Sicili: 238/186; Kudüs Şer'iyye Sicili: 256/130-131. Bu durum Yafa için de geçerlidir. Bkz. Kudüs Şer'iyye Sicili: 256/97.

³³ Mustafa Öksüz, "Osmanlı İdaresinin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu", *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 16/2 (2016), 13.

ile gayrimüslimler kendi mahallelerinde meskûn olarak kendi ibadethaneleri etrafında dinin gerekliliklerini rahatça yerine getirme imkânı bulmuşlardır.³⁴ Bununla beraber 18. yüzyıl İstanbul Suriçi örneğinde mahalle isimlerinden yola çıkılarak gayrimüslim mahalleleri tespit edilememiştir. Sadece Aya Nikola Mahallesi'nin bu minvalde bir gayrimüslim mahallesi olduğu düşünülmektedir.³⁵ Neticede 17. ve 18. yüzyıllarda İstanbul'da karışık yaşamın görüldüğü pek çok mahalle bulunmaktaydı. Müslümanlardan bazıları, gayrimüslimlerin yoğun bulunduğu Galata, Balat ve Hasköy gibi bölgelerde yaşamaya başlamış, Yahudiler ve Hristiyanlar ise Boğaziçi'nde Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Kuzguncuk taraflarına yerleşmişlerdi.³⁶ Buna mukabil, gayrimüslimlerin Boğaziçi'ne yerleşme çabaları Müslümanlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, *su-i hal* durumunu çeşitli yönleriyle ele almakla birlikte gayrimüslimlerin Müslüman mahallesindeki konumlarını İstanbul Ahkâm Defterleri ile şer'îye sicillerini temel alarak sorgulamaktadır. İlgili kaynaklarda atıf yapılan şer'î hukukun tespiti için ise fetvalara başvurulmuştur. Bu amaçla çalışma iki temel meseleye açıklık getirmeyi hedeflemektedir. Birincisi aynı mahallede meskûn Müslümanlar ile gayrimüslimlerin mahallelilik sınırları nelerdir? İkincisi ise Müslüman mahallelerinde meskûn olan veya olmak isteyen gayrimüslimlere karşı mahalle sınırları nasıl çizilmektedir?

Çalışmayı temellendirmek için öncelikle 18. yüzyıl İstanbul'unda gayrimüslimlerin demografik yapısı ve yaşadıkları mahalle ve bölgelere dair bazı tespitler yapılacaktır.

1. 18. YÜZYILDA İSTANBUL'DA GAYRİMÜSLİMLERİN DEMOGRAFİK YAPISINA DAİR BAZI GÖZLEMLER

18. yüzyılda İstanbul'un surların dışına doğru geliştiği,³⁷ dönemin kaynaklarının mukayesesi ile görülmektedir. Bu doğrultuda önceki ve ilgili yüzyıllardaki nüfus ve nüfusun artış hızı ise arşiv verileri, seyahatnameler ve elçi raporlarının karşılaştırılması ile elde edilebilir. Gayrimüslim nüfusa ve yaşadıkları bölgelere dair izlenimler ise yine aynı kaynaklara dayanılarak değerlendirilmektedir. Ancak İstanbul'un nüfusuna dair dönemin tanıklarının verdiği bilgiler arasında farklılıklar ve abartılar bulunmaktadır. Şehirde büyükelçilik yapan İngiliz Porter, şehrin nüfusunu 1751 yılındaki vebadan önce yaklaşık beş yüz on üç bin olarak belirtmiştir.³⁸ 1761 yılında Alman seyyah Lüdeke, İstanbul'un nüfusunun kesin olarak bilinemeyeceğini belirtse de tahminen bir milyon insanın şehirde yaşadığından bahsetmiştir.³⁹ 1786 yılında şehre gelen Venezuelalı Miranda, şehirde tahmini bir milyon yüz bin insanın yaşadığını söylese de şehrin nüfusunun daha fazla olduğunun telaffuz edildiğini de eklemiştir.⁴⁰ 1788 yılında Federico Gravina'nın tahminine göre ise nüfus bir milyonu bulmaktaydı.⁴¹ McGowan'a göre Suriçi'nde 300-350 bin kişi bulunurken 18. yüzyılın sonunda sur dışındaki bölgelerle birlikte toplam nüfus altı yüz bine ulaşmıştır. Aynı müellifin 19. yüzyılın başlarına dair bir Cizvit'ten aktardığı tahmini nüfusa göre İstanbul'da iki yüz bin Rum, seksen bin Ermeni yaşamaktaydı.⁴²

³⁴ Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", 3/222-224.

³⁵ Büşranur Bekman, "Mahalle Çalışmalarına Bir Katkı: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin Tespiti ve Haritalanması (1730-1787)", *Kadim* 5 (2023), 82.

³⁶ Fariba Zarinebaf, "Intercommunal Life in Istanbul During the Eighteenth century", *Review of Middle East Studies* 46/1 (2012), 82.

³⁷ Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *TALİD* 8/14 (2010), 182.

³⁸ James Porter - George Larpent, *Türkiye'nin Bir Asrı*, çev. Esmâ Selçuk Demir (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013), 169-170.

³⁹ Christoph Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir, İstanbul 1759-1768*, çev. Türkiş Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 44.

⁴⁰ Francisco de Miranda, *Venezuelalı General Francisco de Miranda'nın Türkiye Günlüğü*, haz. ve çev. Mehmet Necati Kutlu (Ankara: Cümle Yayınları, 2015), 116-117.

⁴¹ Federico Gravina, *İstanbul'un Anlatımı*, çev. Yıldız Ersoy Canpolat (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 68.

⁴² Bruce McGowan, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-II, 1600-1914*, ed. Halil İnalçık - Donald Quataert, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 776.

Netice itibariyle İstanbul'da 18. yüzyılda ortalama beş yüz bin civarında bir nüfus olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfus ise giderek düşüş göstermiştir.⁴³ Şehirde büyükelçilik yapan İngiliz Porter, beş yüz on üç binlik nüfustan yüz otuz beş bin kişinin veba sebebiyle öldüğünü veya kaçtığını belirtmiştir.⁴⁴ McGowan, 1719 ve 1770 yıllarındaki salgınlarda toplamda yüz elli bin kişinin öldüğünü, 1786 yılında ise şehrin nüfusunun üçte birine yakının hayatını kaybetmiş olabileceğini zikreder. Bu kapsamda şehrin nüfusunun azalmasında salgınlara etkili olduğu da not edilmelidir.⁴⁵ İstanbul nüfusunun içindeki gayrimüslim oranı için de dönemin cizye tahrirleri önemli bir kaynak niteliğindedir. Mantran, iki cizye belgesine atıfla 17. yüzyılın son on yılında Suriçi, Eyüp ve Galata'da iki yüz elli bin ilâ üç yüz on binlik gayrimüslim nüfusun olduğunu ifade eder.⁴⁶ İstanbul kadısına atıfla Hristiyanların cizye evrakının yüz bin olduğunu belirten İnciciyan, 1765'te İstanbul'da Yahudiler hariç olmak üzere Müslüman ve Hristiyanların ev sayısını seksen sekiz bin yüz seksen beş olarak vermiştir. İnciciyan, Yahudilere ait cizye evrakının yirmi bin olduğunu ancak bu sayıdan Yahudi nüfusunun bulunamayacağını, Yahudi cemaat liderlerinin cizye kâğıtlarını hazineye satın alarak Yahudilere dağıttığını ve bu sebeple net sayı verilemeyeceğini belirtmiştir.⁴⁷ Gravina'nın tahminlerine göre ise 1788'de şehirde on altı bin Ermeni, 16-17 bin Rum ve sadece Balat ve çevresinde 10-11 bin Yahudi aile vardı.⁴⁸ McGowan, 19. yüzyılın başlarında bir Cizvit'in tahminine göre İstanbul'da iki yüz bin Rum ve seksen bin Ermeni'nin yaşadığını olduğunu belirtir.⁴⁹

1740 tarihli bir cizye sayımına göre gayrimüslimlere ait evrak sayısı doksan üç bin beş yüz elliydi. Bu sayım İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar ve buralara bağlı olan yerlerde mukim gayrimüslimleri ihtiva etmektedir.⁵⁰ 1691 yılındaki cizye reformundan sonra tüm gayrimüslim erkek nüfusu üzerinden cizye evrakları düzenlenmekteydi. Diğer araştırmacılar tarafından da kullanılan iki ilâ iki buçuk kat arasındaki çarpma işlemi ile şehirdeki gayrimüslimlerin nüfusu tahmin edilebilir.⁵¹ Zikredilen cizye evrakı sayısına (doksan üç bin beş yüz elli) ve 18. yüzyıl İstanbul nüfusuna (yaklaşık beş yüz bin) bu metot uygulandığında şehrin nüfusunun yaklaşık %37 ilâ %46'sının gayrimüslim olduğu tespit edilmektedir. Bu da ortalama iki yüz on binlik gayrimüslim nüfusa tekabül etmektedir.⁵² 1776 yılı İstanbul'un haraç geliri üzerinden yapılan hesaplama göre ise İstanbul'da sekiz yüz yetmiş bin kişi yaşamakta olup bunun da iki yüz kırk üç bini gayrimüslimdi (%28).⁵³ 16-18. yüzyıllar arasında güvenilir sayım kayıtlarının bulunmaması⁵⁴ ve verilen rakamların tahminlere dayalı olması söz konusu dönemin nüfusu ve gayrimüslimlerin oranı hakkında kesin bir hükme varmamızı engellemektedir.

⁴³ Yunus Koç, "Giriş: Demografi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 3/455. Nüfusun giderek düşüş gösterdiği, II. Mahmud zamanındaki nüfus tahririnden de anlaşılmaktadır. II. Mahmud zamanında şehirde ancak dört yüz bin kişinin olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık Dergisi* 8/5 (1970), 40. Bu sayıya göre Suriçi'nde kırk beş bin Müslüman, otuz bin Ermeni ve yirmi bin Rum erkek yaşamaktadır. Bkz. M. Sinan Genim, "İstanbul ve Mimari", *Şehir ve Kültür: İstanbul*, ed. Ahmet Emre Bilgili (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 269.

⁴⁴ Porter-Larpen, *Türkiye'nin Bir Asrı*, 169-170.

⁴⁵ McGowan, "Âyanlar Çağı", 774.

⁴⁶ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Enver Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990) 1/47.

⁴⁷ Ğugas İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956), 14. Yahudi cemaati bu kâğıtları fakir Yahudilere bedava dağıtmaktaydı. Bkz. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 17.

⁴⁸ Gravina, *İstanbul'un Anlatımı*, 132, 134, 136.

⁴⁹ McGowan, "Âyanlar Çağı", 776.

⁵⁰ *İstanbul Kadı Sicilleri 69 Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1152-1153 / M. 1740)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Sabri Atay - Salih Kahrıman (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 356.

⁵¹ Yunus Koç, "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları", *bilig* 65 (2013), 187.

⁵² *Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil*, 356.

⁵³ Kemal H. Karpat, "İstanbul Nüfusu: XVIII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 3/492-493.

⁵⁴ Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", 188.

18. yüzyılda gayrimüslimlerin yaşadıkları yerlere bakıldığında ise 1740 cizye sayımındaki çeşitlilik dikkati çekmekte, Suriçi ve etrafındaki her bölgede gayrimüslimlerin yaşadıkları görülmektedir. Ermeniler en fazla Kumkapı, Yenikapı'nın dışı, Langa ve Samatya'da; Yahudiler ise, daha çok Hasköy, Ortaköy ve Balat'ın içi ve dışında yaşamaktalardı.⁵⁵ Hasköy'deki Yahudi nüfusunun artışında 1660 yılında Suriçi'ndeki yangının etkisi bir hayli fazladır. 16. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki Yahudilerin %60'ı Eminönü, Sirkeci ve Tahtakale'de ikamet ederlerken 1660 yangınından sonra buradan ayrılan Yahudilerin önemli bir kısmı Hasköy'e taşınmıştır. Böylelikle Hasköy'deki Yahudi nüfusu iki katına çıkmıştır.⁵⁶ 1660'da İstanbul'da meydana gelen yangının başkentte ortaya çıkardığı durumdan Yahudiler de etkilenmişti. Yangın sonrası çıkarılan fermanla bölgede Yeni Camii Külliyesi'ni merkez alan bir inşaat faaliyeti başlamıştır. Hocapaşa ve Bahçekapı civarında meskûn Yahudiler mülklerini ve vakıflarını Müslümanlara devretmişlerdir. İlaveten Hocapaşa'dan Zayrek'e kadar olan kısımda da ikamet etmeleri yasaklanmıştır. Bir kısmının ekonomik zorunluluk nedeniyle ayrıldığı bölgede ikamet sınırı 1726 tarihinde daha da genişletilmiştir. Bu tarihte bir cami çevresinde meskûn gayrimüslimler çirkin duruma (*hâlât-ı müstekrehe*) sebebiyet vermesi dolayısıyla Balıkpazarı'ndan çıkarılmışlardır. İnşaat faaliyetlerinden dolayı olarak etkilenen Müslümanlar da vardı. Yıldız, cami merkezli inşaat faaliyetlerinin bölgenin İslamlaştırma politikası gereği olduğu düşüncesine dair çalışmaları eleştirerek zaten İslam beldesi olan bir yerin yeniden İslamlaştırılmasına ihtiyaç olmadığı argümanı ile cevap vermektedir.⁵⁷ Hasköy'e yakın bölge olan Kasımpaşa'da Kanuni Sultan Süleyman döneminde Müslüman Türk mahallelerinin dışında on Rum ve bir Ermeni Mahallesi bulunmaktaydı.⁵⁸ Kasımpaşa'daki Ermeni mahallesinin 18. yüzyılda da varlığı görülmektedir.⁵⁹ 18. yüzyılda Eminönü'ne yakın Zindan Kapısı, Cibali Kapısı ve Fener Kapısı'nda Rum nüfusu bir hayli fazlaydı. Suriçi'nin kuzeyinde Rumlar daha fazla olmakla birlikte Ermeni ve Yahudi nüfusu vardı. Suriçi'nin güney sahilindeki Samatya'da çoğunluğu kilise civarında olmak üzere bir hayli Ermeni hanesinin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Eyüp'te çoğunlukla Müslüman nüfusla karşılaşılsa da gayrimüslimlerin de bölgede yaşamış olmaları dikkat çekmektedir.⁶¹ 18. yüzyılda Eyüp'te iki Ermeni Mahallesi vardı. Biri Çeşmeli Odalar

⁵⁵ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 14-17.

⁵⁶ Marc David Baer, *Atmeydanı'nda Ölüm: 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*, çev. Pınar Yanardağ (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016), 72, 77. Ayrıca Balat'a taşınan Yahudiler de vardı. Bkz. Minna Rozen, "Osmanlı Yahudileri", çev. Fethi Aytuna *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Suraiya Faroqhi, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 3/319; İlber Ortaylı, "İstanbul'da Tarihi Yaşamak", *Şehir ve Kültür: İstanbul*, ed. Ahmet Emre Bilgili (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 87. Nitekim 17. yüzyılın sonlarına doğru Balat'ta daha fazla Yahudi nüfusunun olduğunu söyleyen dönemin kaynakları mevcuttur. Eremya Çelebi'ye göre Balat'ta şehrin herhangi bir bölgesinden daha fazla Yahudi nüfus vardı. Bkz. Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, haz. Kevork Pamukçuyan, çev. Hrand D. Adreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 19. Hasköy ve Balat'a taşınanlar haricinde bölgede oturan Yahudi cemaatlerinden Karai (Karay) cemaati Yedikule'ye iskân edilmişlerdir. Bkz. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 40.

⁵⁷ Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 188-196.

⁵⁸ Sadi Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi* (İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1935), 6; "Kasımpaşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbaya (İstanbul: Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1994), 4/481; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyehatnamesi: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 1-1/378. Yahudi mahallesinin Kanuni döneminde olmadığı düşünülse de Hasköy'de bir Yahudi mezarlığı vardı ve bu mezarlığın 16. yüzyılın son yirmi yılına tarihlendiği görülmektedir. Yani bu dönemde aynı Hasköy'de olduğu gibi Kasımpaşa ve civarında da Yahudilerin yaşamış olmaları büyük olasılıktır. Bkz. Ahmet Refik Altınay, *Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)* (İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, 1932), 31.

⁵⁹ Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 37.

⁶⁰ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 7, 17, 22-23, 25, 28. 17. yüzyılda Ermenilerin Edirnekapı'da mezarlığı vardı. Bu mezarlıkların Balatlı Ermenilere ait olduğu Kömürçüyan tarafından belirtilmiştir. Mezarlıkların, 18. yüzyılda Balat'ta yaşayan Ermenilerin akrabalarının olma ihtimali yüksektir. Bkz. Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 145.

⁶¹ Fariba Zarinebaf, *Crime & Punishment in Istanbul 1700-1800* (London: University of California Press, 2010), 20.

diğeri Serviler Mahallesi'ydi. Bu iki mahallede de Ermenilerin kiliseleri mevcutken Çeşmeli Odalar Mahallesi'ndeki kilise yıktırılmıştır.⁶²

18. yüzyılda Galata'da oturan gayrimüslim kesimin büyük kısmı Ermeni ve Rumlardı.⁶³ Evliya Çelebi'ye göre Galata'da kalenin içerisinde Rumların yetmiş, Ermenilerin iki, Yahudilerin bir mahallesi varken Frenklerin üç, Müslümanların on sekiz mahallesi vardı.⁶⁴ Galata, zamanla zengin Ermeni, Yahudi ve yabancılar için ticaret ve finans merkezine dönüşmüştür. Galata'daki kapalı çarşıda toplam üç bin seksen dükkân vardı.⁶⁵ 17. ve 18. yüzyılda Beyoğlu, yabancı elçiliklerin yerleşmesiyle yerli ve yabancı gayrimüslimler için önemli bir yerleşim alanı olmuştu.⁶⁶ Yine bu bölgeye yakın olan Tophane'de, Evliya Çelebi'ye göre yüz yetmiş Müslüman, yirmi Rum, yedi Ermeni mahallesi varken iki de Yahudi cemaati vardı.⁶⁷

Boğaziçi'nde gayrimüslimler iki mühim yerde oturuyordu. Bu bölgeler, Üsküdar ve Beşiktaş'tı. Özellikle Beşiktaş'ta nüfus çok olmasa da dinî ve etnik çeşitlilik söz konusuydu.⁶⁸ 17. yüzyılda bölgede Ermeni cemaatinin varlığı görülürken, 1759 yılına kadar kiliseleri bulunmaktaydı.⁶⁹ Evliya Çelebi'ye göre bölgede Ermeniler dışında bir Rum bir de Yahudi Mahallesi varken Müslümanlar da Beşiktaş'ta yaşamlarını sürdürmekteydi.⁷⁰ 17. yüzyılda Beşiktaş da dâhil olmak üzere Boğaziçi'nde devlet kademesinden kimselerin yalıları ve bahçeleri artmaktayken, köylerin büyük çoğunluğunda Rumlar yaşamaktaydı.⁷¹ Ancak Eremya Çelebi'ye göre Beşiktaş'ta bir hayli Yahudi vardı.⁷² Nitekim 18. yüzyılda da Hristiyan ve Yahudilerin bölgede varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.⁷³ 1759 yılında Ermenilere ait kilisenin yıkılmasından sonra bölgedeki Ermeni nüfusu azalmaya başladı.⁷⁴ İlaveten 18. yüzyılda Sarıyer'e kadarki bölgede Türk, Ermeni, Rum ve Latinler yaşamaktaydı. Hovhannesyan'a göre Sarıyer'de en çok Ermeniler varken sonraları bu kimseler Müslüman olmuşlardı.⁷⁵ Üsküdar'da 17. yüzyılda Evliya Çelebi'ye göre yetmiş Müslüman mahallesi, on bir Rum ve Ermeni mahallesi ve bir Yahudi mahallesi vardı.⁷⁶ 17. yüzyılda gayrimüslimler, Üsküdar'ın merkezinden ziyade genellikle Çengelköy ve Kuzguncuk'ta oturuyordu. Bu durum 18. yüzyılda da devam etmiş olup zikredilen yerlerdeki gayrimüslim

⁶² Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 33-34; Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi, *İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. Feridun M. Emecen (İstanbul: Tatav Yayınları, 2003), 23; Hatice Fahrünnisa Kara, "Bir Dünya Kenti İstanbul ve İlk Türk (Osmanlı)-İslam Yerleşmesi Eyüp Üzerine", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler (28-30 Mayıs 1999)* (İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2000), 112. Eyüp İslam Bey Mahallesi'ndeki Ermenilere, 18. yüzyılın ikinci yarısına yakın bir tarihte dönemin mahkeme kayıtlarında rastlanmaktadır. Müslüman ahali, Ermenilerin oturduğu odalar etrafında toplanmalarından ve beklemelerinden rahatsız olmuş ve Ermeni taifesini şikâyet etmiştir. Ermeni taifesinin papazları, oturdukları odaların önünde toplanılmayacağını taahhüdünü vermiştir. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri 72 Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H. 1154-1161 / M. 1741-1748)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Abdulkadir Altın - Salih Kahrıman (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 178.

⁶³ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 83.

⁶⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, 391.

⁶⁵ Zarinebaf, *Crime & Punishment in Istanbul*, 26.

⁶⁶ Nur Akın, "Beyoğlu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı, 1994), 2/212.

⁶⁷ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, 400.

⁶⁸ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 39-40.

⁶⁹ Tülay Artan, "Beşiktaş", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı, 1994), 2/162.

⁷⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, 408; Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 23.

⁷¹ Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", 36.

⁷² Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 39-40.

⁷³ Cosimo Comidas De Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, yay. Muhittin Salih Eren (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 93.

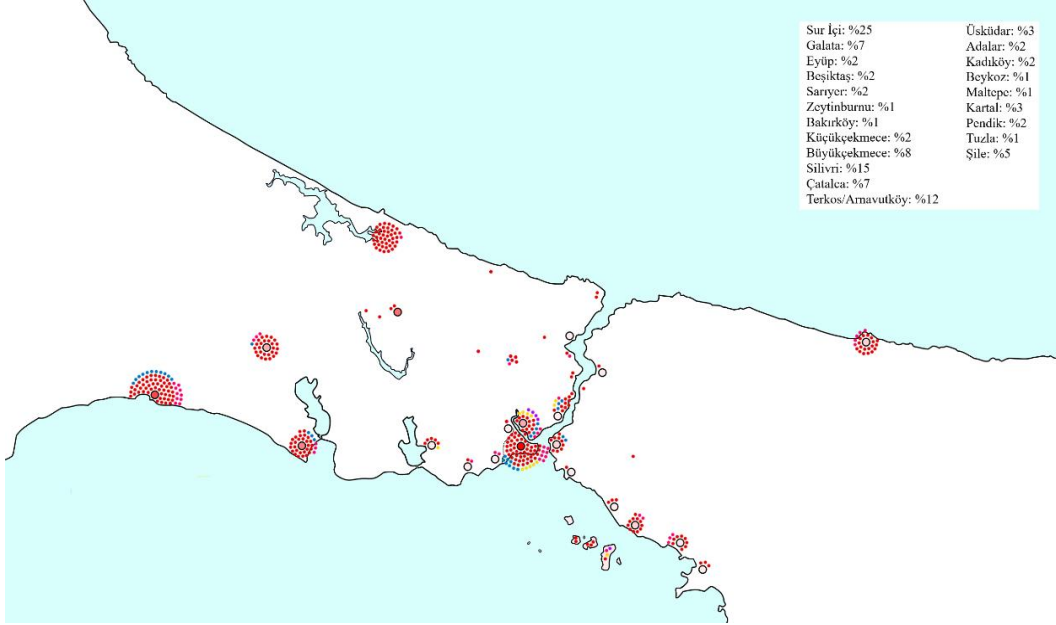
⁷⁴ İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 96.

⁷⁵ Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 55.

⁷⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyehatnamesi*, 431; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001), 1/48.

nüfus, önceleri iş için gelenlerin buralarda oturmaya başlamasıyla çoğalmıştı.⁷⁷ Kuzguncuk'ta Rum, Yahudi ve az sayıda Ermeni nüfus varken Rumlara ait bir kilise ve ayazma vardı. Kadıköy'de ise Türk, Rum ve az sayıda Ermeni hanesi vardı.⁷⁸

Harita 1. İstanbul Ahkâm Defterlerine göre gayrimüslimlerin mensubiyet mekânları (1740-1789)⁷⁹

İstanbul'da 18. yüzyılda gayrimüslimlerin yaşadıkları bölgeler yukarıdaki haritada gösterilmiştir. Neredeyse her yerleşim alanında, aynı önceki yüzyıllardaki gibi gayrimüslimler yaşamaktaydı. Örneğin, Suriçi'nde her bölgede gayrimüslimler oturmakta olup Galata, Hasköy, Kasımpaşa, Eyüp, Beşiktaş, Arnavutköy, Ortaköy, Terkos, Bakırköy, Büyükçekmece, Küçükçekmece, Çatalca ve Silivri gibi birçok bölgede de yaşamış oldukları görülmektedir. Anadolu yakasında Üsküdar, Adalar, Kartal, Pendik, Maltepe, Kadıköy, Şile, Tuzla, Beykoz gibi bölgeler gayrimüslimlerin iskân edildikleri bölgelerdi. Harita 1'deki noktaların renk yoğunluğundan bu bölgelerden divana başvuran kişilerin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu belgelerdeki gayrimüslimlerin en fazla oturdukları yer Suriçi'ydi. Akabinde Galata, Hasköy, Terkos ve etrafı ve Silivri'nin geldiği görülmektedir.⁸⁰ Harita 1'e bakıldığında 18. yüzyılda bazı bölgelerde gayrimüslimlerin oturmadığına dair bir izlenim oluşmaktadır. Ancak bu bölgelerde gayrimüslimlerin mukim olduklarını farklı kaynaklardan

⁷⁷ Mehmet Hanefi Bostan, "Üsküdar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/365-366.

⁷⁸ Hovhannesyanyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 64, 68; Evliya Çelebi'ye göre 17. yüzyılda Kadıköy'de bir mahalle Müslüman iken yedi mahalle Rum'dur. Bkz. Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, 1/52.

⁷⁹ Bu harita, İstanbul Ahkâm Defterleri'nde gayrimüslimleri ilgilendiren tüm hükümler üzerinden oluşturulmamıştır. Gayrimüslimlerin meskûn olduğu yerlerin belirtildiği hükümler kullanılmıştır. Örneğin, esnaflıkla ilgili olan hükümler neredeyse hiç kullanılmamıştır. Şehrin bölgelerinin yoğunluklarının divana şikâyet kapsamındaki başvurulardan elde edildiğini unutmamak gerekir. Zira haritada gözükmeyen veya yoğunlukta olmayan bölgelerde kesinlikle daha az gayrimüslimin yaşadığını söylemek yanlısına olacaktır. Şehrin tüm mahallelerinde ve köylerinde huzurla yaşamış ve hiç işi divana düşmemiş kimselerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Hükümlerde gayrimüslimlerin etnik dağılımlarına pek rastlanmamaktadır. Bu kapsamda yukarıda görülen noktalar, ayrımın yapılabildiği hükümleri de belirtmek için farklı renklerde tasnif edilmiştir. Kırmızı: Zimmî, Mavi: Yahudi, Sarı: Ermeni, Mor/Pembe: Rum-Nasrani/Nasraniye.

⁸⁰ İstanbul Ahkâm Defterleri üzerinden oluşturulmuş olan bu harita, şehirdeki tüm gayrimüslimlerin nerelerde yoğunlukta yaşadığını göstermez. Bu haritadan anlaşılması gereken, belirtilen bölgelerde gayrimüslimlerin yaşamış olduklarıdır.

tespit etmek mümkündür. Nitekim Harita 1'e yansımayıp Makrihorya,⁸¹ Küçükköy,⁸² Bayrampaşa⁸³ ve Litros'da⁸⁴ gayrimüslimlerin hayatlarını idame ettirmiş oldukları görülmektedir.

1.1. Ahkâm Defterleri'nde Gayrimüslimler

İstanbul Ahkâm Defterleri'nde gayrimüslimlerle ilgili şikâyetler tasnif edildiğinde mahalle ve köylerde gayrimüslimlerin mülklerine ve sosyal hayatlarına yapılan "müdahaleler" görülmektedir. Bununla beraber mahallelilik olgusu ve komşuluk ilişkileri bağlamında yapılan şikâyetler de bulunmaktadır. Bu şikâyetler hem Müslüman hem de gayrimüslimler tarafından yapılmıştır.

Ahkâm defterlerinde mahallelinin rahatsızlıklarını oluşturan 18 şikâyet içindeki ortak problemler; meyhanelerin verdiği rahatsızlık,⁸⁵ kilise çan seslerinin çok çıkması,⁸⁶ cami yakınında oturan gayrimüslimler,⁸⁷ yeni kilise inşası,⁸⁸ dinî hoşgörüsüzlük,⁸⁹ fuhuş,⁹⁰ içki⁹¹ ve mahallenin imarının muhafazası⁹² şeklindedir. Çalışma içerisinde bu şikâyetler ele alınırken şer'iyye sicillerinden örneklerle de meseleler hakkında tahlil yapılacaktır. İlâveten aynı mahalle veya köylerde sakin gayrimüslim ve Müslümanların kurallara uymayanları mahalleden ihraç talepleri incelenmiştir. Bunlardan ayrı olarak mahalledeki bireysel rahatsızlıklar veyahut komşuluk ilişkileri sonucu cereyan eden problemler de bulunmaktaydı. Bu sorunlar; komşusunun sonradan ihdas ettiği pencereden bahçenin görünmesi, komşusunun pis sularını bahçeye akıtması, iki bahçe arasındaki yolun diğerinin bahçesine katılması ve hayvanların otlamasını engelleme şeklinde tezahür etmektedir.⁹³

2. MÜSLÜMAN MAHALLESİNİN SINIRLARI: BİZİM CAMİ

Bilâd-ı İslâmiyyeden bir beldede vâki müslimîn sâkin oldukları mahallede olan menzilleri[ni] zimmîler iştirâ' edip sâkin olmalarıyla ol mahallede vâki mescid-i şerifin cemâ'atı kalmayıp mu'attal olsa belde-i mezbûrede hâkimü's-şer olan Zeyd ol zimmîleri mahalleden ihrâc edip müslimîn olmadığı başka mahallede iskâna kâdir olur mu?

el-Cevap: Olur.

⁸¹ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 95-96, 117, 121, 193, 217, 321-322, 340.

⁸² *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 140, 149, 151, 288, 310-311, 358, 589, 617-618, 635. Küçükköy'ün şu anda Gaziosmanpaşa'ya bağlı olan Küçükköy olduğunu düşünüyoruz. Zira Eyüp ile Küçükköy arası yürüme mesafesindedir. Ayrıca Osmanlı döneminde Küçükköy'ün Haslar yani Eyüp'e bağlı olduğu bilinmektedir. Bkz. Selim Karahasanoğlu, *Küçükköy-Taşlıtarla Gaziosmanpaşa: Bir İlçenin Öyküsü* (İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi Yayınları, 2013), 18.

⁸³ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 198. Günümüzde Eyüp Sultan ile Bayrampaşa ilçeleri komşudur. Bu kapsamda Bayrampaşa diye geçen yerin günümüzdeki ilçeyi kastettiğini düşünmekteyiz.

⁸⁴ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 126, 242-243, 266-267, 358, 392-393, 486-487, 634, 636.

⁸⁵ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, yay. yön. Ahmet Kal'a (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997), 255-256; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, yay. yön. Ahmet Kal'a (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998), 26-27.

⁸⁶ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 340; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 359.

⁸⁷ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 154-5; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 128.

⁸⁸ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 168-170; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 151-153.

⁸⁹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 44.

⁹⁰ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 178; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 26-27.

⁹¹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 1*, yay. yön. Ahmet Kal'a (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997), 144; *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 2*, yay. yön. Ahmet Kal'a (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997), 271-272.

⁹² *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 310-313.

⁹³ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 17, 241; *İstanbul Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi 1*, yay. yön. Ahmet Kal'a (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997), 19-20.

Yenişehirli Abdullah Efendi'ye ait yukarıdaki fetva⁹⁴ Müslüman mahallesinde zimmîlerin bir ev satın almasıyla mahalle camiinin cemaati eksilirse kadıların zimmînin mahalleden ihraç edilerek Müslümanların olmadığı başka mahalleye gönderilmesine karar verebileceğini ifade etmektedir. Fetvadaki hâkim/kadı için kullanılan Zeyd⁹⁵ müstear ismi, bu konuda genel olarak bir problemin varlığına ve konu hakkında yaşanan olaylara dair genel bir fetva olduğuna işaret etmektedir. Bu fetva, Müslümanlarla gayrimüslimlerin aynı mahallede yaşamalarının fiziksel sınırını cami olarak çizmektedir. Buna göre camiye yakınlık veya cami cemaatinin eksilmesi, gayrimüslimlerin Müslüman mahallesinden ihracı için şer'î bir nedendir.

Osmanlı şehirlerinde aile yaşamındaki mahremiyete önem verilmekteydi. Bu yönüyle şehirler, iskân ve ticaret bölgeleri olarak ayrılırdı. Ticaretin gerçekleştiği alanlarda Müslümanlar ve gayrimüslimler karışık iken yerleşim alanlarında daha fazla kurala tâbi olarak yaşarlardı.⁹⁶ Buna binaen Osmanlı mahallelerinin demografik yapısının teşekkülünde akrabalık ilişkileri, din, sosyal statü, meslektaşlık gibi nedenler etkiliydi. Buna karşın Müslümanlar gayrimüslimlerin yoğun olduğu yerlerde yaşayabildikleri gibi tersi de bazı kurallar çerçevesinde mümkündü. Gayrimüslimlerin görece merkezi otoritenin daha zayıf olduğu dönemlerde “kendilerinden” olanlarla gelenekleriyle bir mahalle oluşturdukları görülmektedir.⁹⁷ Böylece gayrimüslimler kendi ibadethaneleri çerçevesinde bir mahalle oluştururlarken, kiliseleri ise sosyalleşme mekânı olmuştur.⁹⁸ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere gerek gayrimüslimlerin gerekse Müslümanların “diğeri”nin mahallesinde yaşamasının önünde bir engel yoktu.⁹⁹ Şehirde dinî/etnik, sınıf, statü ve iktisadi güç kapsamında karışık yaşamın olduğu mahalleler de bulunmaktaydı.¹⁰⁰ Ancak bu “karışık yaşam” anlayışı birbirlerinin sınırlarının ihlali anlamına gelmemekteydi. Zira komşuluk hukukunun sınırları din ve geleneksel kültürle çizilmekteydi. Zulmünden veya şerrinden emin olunan komşularla birlikte gösterilen dayanışma karşılıklı bir menfaate hizmet ediyordu. Buna karşılık iyi zimmî komşu, kötü Müslüman komşuya tercih edilebilirdi.¹⁰¹

Mahalleye yeni birisinin taşınması mahallelinin tasdikini gerektirmekteydi. Kuşkusuz bu tasdikte ileri gelenler veya imamın rol oynadığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Nitekim Çetin'in Konya örneğinde tespit ettiği gayrimüslim birinin mescit yakınında ev satın almasından mahallelinin rahatsız olması durumu¹⁰³ İstanbul gibi diğer şehirler için de geçerliydi. Dolayısıyla mahallelerdeki mensubiyet ve aidiyet duygusu çerçevesinde gelişen ilişkiler, kişileri aynı mescit çevresindeki komşularını seçme sorumluluğunu da beraberinde getirmekteydi. Bu nedenle Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahallelerde gayrimüslimlerin ev satın alması veya kiralaması, cami cemaatinin azalmasına neden olduğu gerekçesiyle şikâyet edilebilmekteydi. İlaveten dinî hassasiyetler ve mahallelerinde oluşan toplumsal ahlaki kurallara hâlel gelmesi düşüncesi onları önlem almaya sevk etmiştir. Söz konusu meselenin mahalleyi aşan ve devletin şer'î hukuk konusunda karar merci olan şeyhülislam nezdinde bir çözümü söz konusudur. Böyle durumlarda Müslüman ahalinin

⁹⁴ Pehlül Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar* (İstanbul: Klasik, 2015), 68.

⁹⁵ Fetva kitaplarında gerçek isimler yerine Zeyd, Amr, Hind, Zeynep, Nikola ve Yorgi gibi müstear isimler kullanılabilir. Bkz. Mehmet İpşirli, “Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler”, *Osmanlı Hukukunda Fetva*, ed. Süleyman Kaya vd. (İstanbul: Klasik, 2018), 152.

⁹⁶ Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, çev. İbrahim Kalın, *marife*, 4/2 (2004), 319.

⁹⁷ Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki”, 69-71.

⁹⁸ Çetin, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki”, 44.

⁹⁹ Çetin, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki”, 44.

¹⁰⁰ Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü*, 25, 31; Zarinebaf, *Crime & Punishment in Istanbul*, 20.

¹⁰¹ Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, 157-158.

¹⁰² Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2000), 27-29.

¹⁰³ Çetin, “Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki”, 57.

mahallenin imamıyla birlikte gayrimüslimleri mahallelerinden çıkardıklarına rastlanmaktadır.¹⁰⁴

Bir konuda şikâyetçi olan kimseler, devlet makamlarına başvurmadan önce konu hakkında fetva alabilir ve şikâyetçi oldukları konuyu destekleyebilirlerdi. Hatta konu hakkındaki fetvalar, sonucun belirlenmesinde önem arz edebilmekteydi.¹⁰⁵ Osmanlı müftüleri, gayrimüslimlerin Müslüman mahallesinden bir Müslümandan ev satın alıp veya kiralayıp mahalledeki mescit veya caminin cemaatinin eksilmesine sebep olurlarsa oradan çıkmaları gerektiğine dair fetvalar vermişlerdir.¹⁰⁶ Nitekim kadılar “*Zeyd-i zimmî bir beldede Müslimîn mahâllesinde menzil iştirâ eylese hâkim menzili bir Müslime bey’ eyle deyü cebre kâdir olur*” fetvası *mucebince* hüküm vermektedir.¹⁰⁷ Aynı durum evlerin kiralanması için de geçerliydi. Buna göre kiracı gayrimüslim evden çıkarılacak, ev Müslüman birine kiralanacaktır.¹⁰⁸ 1475 yılında camiye dönüştürülen San Domenico Kilisesi İspanya’dan kovulan Müslümanların bu mabet etrafında yerleşmesi sonucunda zamanla Arap Camii olarak tesmiye edildi. Aynı bölgede bulunan San Françesko Kilisesi ise 1696 yılında yangınla harap olmuştu. Gülnuş Valide Sultan tarafından kilise yerine yaptırılan Yeni Camii etrafına da Müslümanlar yerleştirildi. Böylece Müslümanlar ile Katolikler arasındaki devletlerarası siyasi çekişmeler yerelde iki grup arasında birtakım gerilimlere neden oldu. Bu gerilim, Müslümanların Arap Camii ve Yeni Camii çevresinde meskûn olan Katoliklerin *taklîl-i cemaate* neden olduğu gerekçesiyle çeşitli zamanlarda kadıya başvurularıyla sonuçlanmıştı. Yıldız’ın Evliya Çelebi’den aktardığına göre Arap Camii etrafında gayrimüslim bulunmamaktaydı. Hatta gayrimüslimlerin buradan geçmesine dahi izin verilmiyordu. Nitekim 1696 yangını sonrasında San Françesko Kilisesi’nin camiye çevrilmesi yönünde mahallelinin de bir baskısı söz konusuydu. Buna karşın fetihten itibaren zamanla bazı mülklerin gayrimüslimlerin eline geçtiği görülmektedir. Bu durum, iki taraf arasında yıllarca sürecek bir hukuk savaşına neden olmuş, Katolikler Fransız elçisinin nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Hatta Arap Camii etrafında gayrimüslimlerin yerleşmelerine dair Müslüman ev sahiplerinin, evlerin niteliğini bahane ederek destek verdiği görülmektedir. Neticede iki taraf lehine verilen kararlar zamana bağlı olarak değişirken bu durum Osmanlı Devleti’ne karşı teşkil edilen Kutsal İttifak’ın toplumsal ve siyasi reaksiyonu olarak yorumlanmaktadır.¹⁰⁹

Tophane’de Şeyhülharem Hacı Hüseyin Camii Mahallesi etrafında *kadimden beri* Müslümanlar yaşamakta iken bazı mahalleli, gayrimüslimlere ev ve oda kiralayarak mahalledeki Müslüman nüfusunun azalmasına neden olmuşlardı. 1744 yılında meydana gelen olaydaki kadim ifadesinin zamansal sınırı net olmamakla birlikte Müslümanların mahalledeki mevcudiyetine dair bu vurgu fethiye dayanmaktadır. Oysa mahallede en az on yedi, en fazla kırk senedir kirada oturan gayrimüslimler vardı. Bunun yanı sıra Taksim’e giden *tarîk-i ‘âmm* üzerinde keferiye mahallesinde meyhaneler bulunmaktaydı. Üstelik sekiz

¹⁰⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul’da Sosyal Hayat 1*, 128, 154-155; *Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil*, 401, 552; *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 146, 203; *İstanbul Kadı Sicilleri 80 İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1201-1203 / M. 1786- 1787)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Rıfat Günalan (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 255-256.

¹⁰⁵ Osmanlı İmparatorluğu, İslam’ın ilk dönemlerinden başlayan ve Abbasiler döneminde kurumsallaşan iftâ teşkilatını geliştirmiş ve fetva ile ilgili bir görevlendirme yapmıştır. Vilayet, sancak ve kazalara atanan kadıların yanında müftüler bulunur ve kadı ihtiyaç duyduğunda yanındaki müftüden fetva isteyebilirdi. Bkz. Dolu, *Osmanlı Kudüs’ü Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet (1703-1789)*, 176.

¹⁰⁶ Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 68, 70; Ravza Cihan, *Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi’nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı’da Hukukî Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 63.

¹⁰⁷ *İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Salih Kahrıman - Mümin Yıldıztaş (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 261.

¹⁰⁸ Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 68.

¹⁰⁹ Kenan Yıldız, “Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata’da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik-Müslüman Çekişmesi (1693-1713)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 34 (2020), 97-108.

gün önce Francesko'nun meyhanesinin kapatılmasına dair şer'î ve örfî hüküm vardı.¹¹⁰ Şikâyet, Şeyhülharem Hacı Hüseyin Camii imamı Mehmed Efendi, müezzinler Monla Mustafa ve Monla İbrahim ile kayyım Osman ve beraberlerindeki yirmi beş mahalle sakiniyle birlikte yapılmıştır. Şeyhülharem Hacı Hüseyin Camii Mahallesi etrafında bulunan Kuloğlu ile Kâtip Mustafa Çelebi mahalleleri imamları ve ahali de mevcut durum hakkında ihbarda bulunmuşlardı. Şikâyete konu olan meselede gayrimüslimlerin camiye yakın oturmaları, cami cemaatinin azalmasıyla ilişkilendirilmiş ve bu husustaki fetvalar gereğince konunun Müslümanlar lehine çözülmesinin meşruluğuna vurgu yapılmıştır. Netice itibariyle Galata kadısı Mehmed Refi' Efendi, hüküm gereği kirada oturanların evlerinden çıkmasına, ev sahibi olanların ise evlerini Müslümanlara satmasına karar vermiştir.¹¹¹ Ancak *tarîk-i 'âmm* üzerinde bulunan diğer meyhanelere dair hüküm bulunmaması, yolun bir cihetinde yer alan gayrimüslim mahallesiyle ilgilidir. Zira hükümde şikâyetçilerin zikrettiği yol, kefare mahallesinde olarak adlandırılmıştır. Muhtemelen sadece onlar açısından umumi bir yol olarak görülmekteydi. Diğer taraftan umumi yolların sınır olarak kabul edildiğine dair fetvalar bulunmaktadır.¹¹² Yine de meyhanelerin varlığı Müslümanlar açısından mahallenin ahlak ve nizamına aykırı bir yaşayış biçiminin tezahürü olarak addedilirken, yapılan gürültüler nedeniyle ezan sesini duymadıklarından da yakınmaktaydılar.¹¹³ Görüleceği üzere ilgili mahallenin imamlarıyla birlikte çevre mahalle imamları ve sakinleri de bir olayın çözülmesi için birlikte hareket etmişlerdir. Zaman zaman imamlar, ahaliyi arkalarına alarak namahrem ilişki içinde olanların evlerine baskın düzenlemişlerdir.¹¹⁴

Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin oturdukları ya da satın aldıkları evlerden men edilmeleri, sadece 18. yüzyılda gerçekleşen bir durum değildir. 16. yüzyıldan başlayarak¹¹⁵ 18. yüzyılın sonuna kadar bu türden şikâyetler olmuş ve camiye yakın bir bölgede ya da Müslüman mahallesinde oturan gayrimüslimlerin, oturdukları yerlerden taşınmaları gerekmiştir.¹¹⁶ İlaveten gayrimüslimlerin oturdukları evlerde daha önceden Müslümanların meskûn olması, buralardan çıkarılmaları için de geçerli bir sebep olarak görülmüştür.

1744 yılında Bebek köyündeki Müslümanlar, köylerindeki caminin etrafına Müslümanlar tarafından haneler yapıldığını ve daha sonra bu hanelerin sahiplerinin ederinden fazla veren gayrimüslim Rum, Ermeni ve Yahudilere bu evleri sattığını veya kiraladığını belirtmekteydiler. İstinye nahiyesi naibine ve Hassa Bostancıbaşına gönderilen bu hükümde mevcut durumu arz eden köylüler, duruma engel olamadıkları gibi hala köylerinde bazı açgözlü kimselerin bu yola tevessül ettiklerini beyan etmişlerdi. Bu durum, köylerinde bulunan ve III. Ahmed tarafından inşa ettirilen caminin cemaatinin azalmasına neden olmaktaydı. Talepleri ise ilgili gayrimüslimlerin köylerinden ihraç edilerek evlerin Müslümanlara iadesi yönündeydi. Müslümanların lehine çıkan karar, ilaveten köyün hududunu da çizmektedir. Buna göre Bebek köyünün sınırı, Bostancıbaşı tarafından köydeki Arap Mehmed ile Bölükbaşı Ali'nin evlerinin civarındaki su hazinesinden el-Hac Mustafa'ya ait bağ arasındaki bölge olarak tayin edilmiştir. Önceki örnekte olduğu gibi bu hükümde de bu husustaki iki fetva, olaya referans gösterilmiştir.¹¹⁷ Burada köye çizilen bir sınırla

¹¹⁰ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 154-155.

¹¹¹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 154-155.

¹¹² Düzenli, *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*, 69.

¹¹³ *İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil*, 255-256.

¹¹⁴ Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri 1159-1160 / 1747-1748* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 85-86.

¹¹⁵ Örneğin, 16. yüzyılda Eyüp'te oturan bazı Hristiyanların Cami-i Kebir Mahallesi'nden çıkarılmak istendikleri görülmektedir. Ancak bu emirle tüm Hristiyanların yerlerini terk etmedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü, yedi yıl sonra 1581 yılında tekrardan cami etrafındaki gayrimüslimlerin taşınmaları istenmiştir. Bkz. Kara, "Bir Dünya Kenti İstanbul", 113.

¹¹⁶ Timur Kuran (ed.), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 1/617, 621, 677-678.

¹¹⁷ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1*, 128.

gayrimüslimlerin camiye olan mesafesi belirlenirken herhangi bir ölçü birimi dikkate alınmamıştır. Ancak bazen sınırlar birim olarak da ifade edilebilmekteydi. Dört yıl önce Kumkapı'da Nişancı Mehmed Paşa Atik Mahallesi'nde sakin Mıgırdıç camiye yüz yirmi dört adım uzaklıkta olduğu için kiraladığı evden çıkmak zorunda kalmıştı.¹¹⁸ Mahalleden çıkarılan kişinin evi mühürleniyor, ancak eşyalarını almasına izinle müsaade ediliyordu.¹¹⁹ Ancak uygulamada kişilerin verilen kararları dikkate almadığı birkaç ay sonra Eyüp mahkemesine yansıyan bir davadan anlaşılmaktadır. Mahalleden ihracına hükmedilen Toros adlı Ermeni, gizlice mahallede oturmaya devam etmiştir. Toros'un Baba Haydar Mahallesi'ndeki bu gizli ikameti on üç yıl sürmüştü.¹²⁰

Gayrimüslimlerin cami ve mescide yakın olmasından dolayı, her defasında oturduğu yerden ihraç edilmek zorunda olmadıkları da bir fetvadan anlaşılmaktadır. Mahalledeki mescitle bir gayrimüslimin evinin arasında umumi yol (tarîk-i 'âmm) var ise o gayrimüslimin oturduğu yerden ihraç edilmesi gerekmemektedir.¹²¹ Yukarıda Kumkapı'daki Müslüman mahallesinde camiye yüz yirmi dört adım uzaklıktaki Mıgırdıç adlı gayrimüslimin kiraladığı evden çıkmak zorunda kaldığı belirtilmişti. Ancak fetvada da atıf yapılan önemli durum, gayrimüslimin oturduğu yeri bir Müslümandan almamış olmasının gerekliliğidir.¹²² Osmanlı İstanbul'unda mahallelerin sınırları ve büyüklükleri kesin ve değişmez değildi.¹²³ Mahalleler arasında belirgin fizikî sınırların olmadığı görülmekle birlikte umumi yolun kamusal mekân olarak bir sınır teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bununla beraber mahallelerde idari ve dinî rolü olan imamın asıl görev yeri olan cami; sosyal, dinî ve idari bir toplanma yeri olarak işlev görmektedir. İlaveten camiler, idareciler açısından duyuruların yapıldığı yerlerdir.¹²⁴

1744 yılında Langa Yenikapı'ya yakın Kâtip Kasım Mahallesi'ndeki mülk satışında çıkan sorun, camiye yakın bir evde oturan her gayrimüslimin evinden ihraç edilmediğine kanıt niteliğindedir. Mihayil, Karabet ve Ara adlı gayrimüslim kardeşler divana başvurarak, babalarından kalan evi bir gayrimüslime satmak istediklerinde mahalledeki Müslüman ahali tarafından engellendiklerini belirtmişlerdi. Müslüman ahali, evin mahalledeki camiye yakın olması sebebiyle gayrimüslime satışına karşı çıkmıştır. On sekiz yıl önce de babaları Avanis'i "seni mahalleden ihrac ederüz" diyerek tehdit etmişlerdi. Bu kapsamda 1726/1727 tarihinde İstanbul kadısı tarafından verilen fetva incelenmiş; mesele yerinde araştırılarak, ehl-i vukûfa danışılmıştır. Bu araştırma neticesinde mahallenin büyük bir mahalle olduğu, ev camiye belirli bir yakınlıkta olsa da caminin olduğu mahallede olmadığı ve Avanis'in evinin etrafındaki evlerin de gayrimüslimlere ait olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda da mahallenin cemaatinin azalmasına sebep olmayacağına karar verilmiştir. Netice itibarıyla 1744 yılında Mihayil, Karabet ve Ara'nın babalarından kalan evin bir gayrimüslime satılmasına müdahale edilmemiştir.¹²⁵ Görüleceği üzere camiye yakınlık gayrimüslimlerin mahallelerinden çıkarılmaları için geçerli bir sebep olarak da sayılmamaktadır. Etrafındaki evlerde oturanların dinî aidiyeti, cami ile bir gayrimüslimin oturacağı evin arasındaki umumi yolun veya başka gayrimüslim evlerin varlığı evlerden çıkarılmamak için yeterli görülmüştür.

Benzer bir örnekte olayı araştırmak için görevlendirilen kâtip İsmail Efendi, Döğbendci Hüsam Mahallesi imamı Hafız Abdullah Efendi ve ahalileri ile Kâtip Kasım Mahallesi imamı Mustafa Efendi, Nişancı Atik Mahallesi imamı el-Hac Mehmed Efendi, Kürkcübaşı Süleyman Ağa Mahallesi imamı Mahmud Efendi, Berber Ahmed, Çelebi Attar Mehmed ve mahalle ahalisinden müteşekkil elli kişiden fazla kişiyi bir araya getirmiştir. Sarraf Kazer veledi Samel'in evinin kendileri için bir engel teşkil etmediğini beyan etmişlerdir. Sarraf Kazer'in

¹¹⁸ Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil, 467.

¹¹⁹ Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil, 468.

¹²⁰ Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil, 146. aynı yer, 203.

¹²¹ Düzenli, Gayrimüslimlere Dair Fetvalar, 69.

¹²² Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil, 467.

¹²³ Behar, Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü, 24.

¹²⁴ Alada, Osmanlı Şehrinde Mahalle, 163-166.

¹²⁵ İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1, 176-177.

oturduğu evin arsası mülk olup, bu evde daha önce uzun seneler ikamet etmiştir. Bina mescide uzak olup, mescit ile arasında on beşten fazla gayrimüslim evi bulunmaktaydı. Bu nedenle cemaatin azalmasına neden olmamaktaydı. 1750 tarihindeki bu olayda Sarraf Kazer'den rahatsız olanların olup olmadığı belgede zikredilmemekle birlikte, mahallelerdeki Kazer'in cami cemaatinin eksilmesi açısından bir etkisi olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Burada dört mahalle imamı ve ahalisiyle birlikte aralarında iki esnafın bulunması dikkat çekicidir.¹²⁶ Bu örnekte Kazer'in sarraf olması ve dört mahalle ahalisi ile iki esnafın mahkemede sorun teşkil etmediğine dair ihbarları, aralarındaki ekonomik bir ilişki olup olmadığı açısından da kayda değer görünmektedir.

Tüm bunların haricinde 18. yüzyılda şehirde Müslümanların gayrimüslimlere ev satmasının yasaklandığı dönemlerin olduğu da görülmektedir. 1730 tarihli bir hükümde şehirde oturan Müslümanların ev ve arsalarını her ne sebeple olursa olsun gayrimüslimlere satmamları, talip olan Müslümanlara satılması gerektiği belirtilmiştir.¹²⁷ 1755 yılında Makrihorya'da bir Müslüman hanesini satın alan gayrimüslimin şikâyet edilmesiyle bu yaşaın varlığı hatırlatılmıştır.¹²⁸ Ancak bu duruma binaen Müslümanların gayrimüslimlere ev, arsa ve benzeri mülk satmadığını söylemek mümkün değildir. 18. yüzyıl İstanbul'unda gayrimüslimler Müslümanlarla da çeşitli mülk alışverişleri gerçekleştirmişler ve aldıkları mülklerde oturmuşlardır.¹²⁹ Diğer taraftan bu durum dönemin siyasi atmosferiyle de ilişkilidir. Nitekim 1724 ve 1730 tarihlerinde çıkarılan fermanlarla şehirdeki kaçak göçmenlerin önlenmesi amaçlanmıştır. Buradaki kritik tarih 1730 olup bu tarihten sonra şehre gelenlerin mukim olmadığı ifade edilerek ikamet süresi on yıldan az olanlar köylerine gönderilmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında da göçmen sorunları sarayı meşgul etmiştir.¹³⁰

Şehirde Müslümanların ve gayrimüslimlerin ev ve mahallelerinin çok yakın ya da yan yana olmasından dolayı daha karmaşık meseleler de oluşabilmekteydi. 1766 yılında Kumkapı'da Ermeni kilisesi adına satın alınmış evlerin ahalide büyük bir rahatsızlık oluşturduğu görülmektedir.¹³¹ Müslümanlardan satın alındığı iddia edilen bu haneler, kiliseye ilhak edilip bahçe olarak kullanılmak ve yeni odalar açılmak istenmiştir. Ermeni patriğiyle bir Müslümanın "iş birliği" yapmasından dolayı o kişi mahalleli tarafından suçlanmıştır.¹³² Bölgedeki Müslüman ahalinin şikâyeti üzerine keşif yapılmış¹³³ ve bu keşifle bölgedeki Müslüman hane arsalarının Müslüman mahallesinde olduğu tespit edilmiştir. İstanbul kadısı, fetva kitaplarını işaret ederek açılan papaz pencerelerinin kapatılmasına karar vermiştir. Bu kararın yanında diğer bir fetvaya¹³⁴ atıfla İstanbul kadısı, gayrimüslim mahallesinde bir gayrimüslim başka bir gayrimüslime evini sattığında ve satın alan kişi orada oturmak istediğinde daha önceleri bu evin Müslüman'a ait olmasının o evden men edilmesi için yeterli

¹²⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri 73 Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Nedim Pakırdağ - Abdullah Sivridağ (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 484-485.

¹²⁷ Ahmet Refik Altınay, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988), 105.

¹²⁸ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 71-72.

¹²⁹ *Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil*, 169-170; *İstanbul Kadı Sicilleri 79 Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1196-1197 / M. 1782-1783)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Rasim Erol - Sabri Atay (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 168-169, 173-174, 178-179, 254, 290-291, 299, 325-326, 359-360, 415-416, 478-479; *İstanbul Kadı Sicilleri 71 Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil (H. 1157-1159 / M. 1745-1746)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Rasim Erol - Mustafa Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 149; *İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 398, 406-407, 441, 485-486; *İstanbul Kadı Sicilleri 77 İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (H. 1183-1185 / M. 1769-1770)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Yılmaz Karaca - Mustafa Yılmaz (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 56-57, 113-114, 115-116, 128-129, 183-184, 186-187, 192-193, 231, 251-252, 252-253.

¹³⁰ Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu, Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 3/484.

¹³¹ Çeşmizâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959), 45.

¹³² *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 244-245.

¹³³ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 246-247.

¹³⁴ "Zeyd kefare mahallesinde olan menzili Amr-ı zimmîye bey' ve teslim Amr dahi sâkin olmak murâd ettikde baz'ı kimesneler mukaddemâ Müslim menzili idi deyü Amr'ı men'e kâdir olmazlar".

olmadığını ifade etmiştir. Bu sebeple kilise etrafındaki evlerden gayrimüslimlerin çıkarılmaması hakkında hüküm vermiştir.¹³⁵

Ayrıca yeni kilise yapımına ya da eskilerinin tamir edilmesine bölgede bulunan Müslüman taife de karışabilmekteydi. Örneğin, 1720'li yıllarda Kartal'daki Rum kilisesinin herhangi bir yenilemeye ihtiyaç duymadığını düşünen Müslüman komşular, bu tamirati mahkemeye gelip şikâyet etmiş ve kilisenin geçirdiği tamir ve yanına ihdas edilen yeni odaların gerekli olup olmadığını araştırılmasını sağlamışlardır.¹³⁶ Kilisenin tamiri bahanesiyle oluşturulacak yeni binaların meskûn mahal konumuna gelmesi Müslümanları endişelendirmiş gibi görünmektedir. 1744 yılında ise Suriçi'nde Kâtip Sinan Mahallesi'nde bostan olarak kullanılan bir alanda Ermenilerin odalar¹³⁷ kurup yanına kilise inşa etme girişimleri Müslüman ahaliyi rahatsız etmiştir. 1758 yılında aynı yerde Ermeni odalarının varlığı görülmekte ancak kilisenin yapımına izin verilmediği anlaşılmaktadır.¹³⁸ Diğer taraftan yabancı devlet temsilcilerinin kiliselerin tamiri hususunda talepte bulunmaları ve Osmanlıların kiliselerin tamirlerine izin vermesi, dış ilişkilerde bir dostluk nişanesi olarak işlev görebilmekteydi.¹³⁹

İslam dinine göre yasak olan ve farklı tarihlerde Osmanlı sultanları tarafından tüm ahaliye yasaklanan içki dolayısıyla meyhanelerden¹⁴⁰ şikâyetçi olan Müslümanlar, 1747'de gayrimüslimlerin buralarda "*daima kavga ve birbirlerine katl kasdıyla darb*" olmasından dolayı huzursuz olmuşlardır. Tuzla'daki Müslüman ahali, köylerindeki bazı gayrimüslimlerin meyhane işlettiğini, bu meyhaneye taşradan *eşkivâ tâifesi* geldiğini ve bu kimselerin birbirleriyle kavga etmelerinden dolayı rahatsızlarını dile getirmişlerdir. Meyhanede meydana gelen olaylardan dolayı camilerinde namaz kılmakta zorlandıklarını belirten ahali, meyhanenin kapatılmasını istemiştir.¹⁴¹ Önceki yüzyıllarda sadece gayrimüslimlerin oturdukları bölgelerde meyhanelere veya mahallede içki içmeye karışılmamaktaydı. Ancak Müslümanların da olduğu mahallelerde meyhane açılmasının yasaklandığını görülmektedir. Bunun yanında şehirde tamamıyla meyhanelerin kapatıldığı ve içki içmenin yasaklandığı dönemler de mevcuttur.¹⁴²

3. ORTAK DAYANIŞMA MEKÂNI OLARAK MAHALLE: MÜSLÜMANLAR İLE GAYRİMÜSLİMLERİN MAHALLELİLİK SINIRLARI

Meyhanelerin varlığı ve fuhuş iddiasıyla yapılan şikâyetler, dönemin ahlak anlayışı çerçevesinde gerçekleşmişken Müslüman ve gayrimüslimlerin bu doğrultuda birlikte şikâyetçi oldukları olaylar da vardır. Bu konulardan birisi namahrem ilişkilerdi. Nitekim 18. yüzyılda Lale Devri'yle birlikte şehirdeki eğlence hayatı ön plana çıkarken fuhuş da artmıştır. Şehirde fuhuş gözler önünde pazarlanan bir ticarete dönüşmüştür. Öyle ki dönemin şairleri

¹³⁵ *İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil*, 261.

¹³⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri 62 Kartal Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1128-1133 / M. 1716-1721)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Rasim Erol - Sabri Atay (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 246-247.

¹³⁷ Şehirdeki bekarların büyük çoğunluğu odalarda kalmaktaydı. Bu odalar, bekar odaları olarak anılırdı. Ayrıca hanlar ve kayıkhaneler de bekarların barındığı alanlardandı. Bkz. Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016), 79. İstanbul'da, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda da hanlarda yaşayan bir hayli bekar vardı. Bu kimselerin içerisinde Müslümanlar olduğu gibi gayrimüslimler de bulunmaktaydı. Bkz. Ahmet Yaşar, "Mekân ve Yabancı: 18. Yüzyıl İstanbul'unda Bir Han Odasında Tek Başına Ölmek", *Mediterranean Journal of Humanities* 9 (2019), 541; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", *I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2013)* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2013), 518.

¹³⁸ İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1, 168-170; İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2, 151-153.

¹³⁹ Kemal Beydilli, "Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834", *Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), 206-207.

¹⁴⁰ "İçki", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbaya (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı, 1994), 4/132-134.

¹⁴¹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat* 1, 255-256.

¹⁴² Rahmi Tekin, *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670)* (Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2014), 149, 153, 155.

ve ressamları arasından cinsellik üzerine eserler meydana getirenler olmuştur. Şehirde fuhuş yapanların önlenmesi için mahalleli ve devlet görevlileri bu kimselerin şehirden uzaklaştırılması için uğraşmışlardır.¹⁴³

Osmanlı İmparatorluğu'nda zina hakkındaki kanunlar, Fatih Sultan Mehmed'in çıkardığı kanunlara dayansa da özellikle Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki kanunlarda cinsel suçlar daha ayrıntılıdır. Zinaya verilen ceza, suçlunun evli veya özgür olup olmadığına ve mal varlığına göre değişen nakdî cezaydı. Bu örfî uygulamanın yanında şer'î kurallara göre de cezalar verilmekteydi. 18. yüzyılda İstanbul'da fuhşa verilen ceza, hapis ve sürgündü.¹⁴⁴ Ayrıca şehirde fuhuş ile suçlanan kimselerin *tazir olmaları* istenebilmekteydi. Şehirde gayriahlaki olarak addedilen bu meseleler, mahallelerden men edilmek için bir sebepti. Mahallelerinde yaşayan bir kimsenin "ahlaka uymayan" hareketleri hoş görülmezdi. Mahallelerinin "namusunu korumaktan" geri durmayan ahali toplanır ve "ahlaksızlık" yapanın evinin etrafını sarıp suçüstü yapardı. Böylelikle yakalanan "suçlular", yetkililere teslim edilirdi.¹⁴⁵ Üsküdar'da bir kadın ve bir erkek gayrimüslim, birbirlerine *ecâ nib* olmalarına rağmen bir odada *kol kola* bulunmalarından dolayı Çengâr köyü subaşı tarafından yakalanmış ve tazirleri istenmişti.¹⁴⁶

Lale Devri'nde şehirdeki meyhaneler en parlak dönemini yaşamış ve adeta kendi kültürünü oluşturmuştur.¹⁴⁷ Şehirdeki yöneticiler gibi halk da ya meyhanelerde ya da kahvehanelerde gününü geçirmiştir.¹⁴⁸ Bu dönemde İstanbul'daki meyhane ve kahvehanelerin sayısı artmıştır.¹⁴⁹ Şehirde içkili eğlenceler sadece meyhanelerde değil açık alanlar, hanlar ve mesire yerlerinde devam etmiştir. Ayrıca Müslümanlar arasında dahi içkili eğlenceler yaygınlaşmıştır.¹⁵⁰ 1730'dan sonra ise aralıklarla şehirde meyhaneler kapatılmış¹⁵¹ ve hanelerine şarap nakletmek isteyenlerin izin alması gerekmiştir.¹⁵² *Hüsn-i hâl* üzere olan mahallelinin ahlaka mugayir davranışlar sergilemesine neden olabilecek meyhanelerin varlığından Müslümanlar kadar Hristiyanlar da şikâyetçiydi. Meyhaneci olan Anaştaş, sarhoş olarak köyüne döndüğünde küfürler savurmaktaydı. Köylüler birlikte hareket ederek Anaştaş'ın köyden ihracını talep etmişlerdi.¹⁵³ Ahkâm defterlerine yansıyan örnekte ise 1751 yılında Sultan Selim yakınında Tevkii Cafer Çelebi Mahallesi'ndeki Müslüman ve gayrimüslim ahali, mahallelerindeki meyhanelerden rahatsızlıklarını belirtip bu meyhanelere *fahişe avretler* getirildiğini ve buraların kâr hâne olmasından dolayı emniyet ve rahatlarının kalmadığından yakınmaktaydılar.¹⁵⁴ İki yıl önce ise yine Müslümanlar ve Hristiyanlar birlikte hareket ederek Hacı İsa Mahallesi'ndeki Saltana'nın evine yabancıları almasından dolayı mahalleden ihracını istemişlerdi.¹⁵⁵ Saltana, su-i hal üzere olması sebebiyle on gün önce ihraç olmuşken tekrardan mahallede oturmaya başlamıştır. Ancak

¹⁴³ Zarinebaf, *Crime & Punishment in Istanbul*, 87-90, 92.

¹⁴⁴ Orlin Sabev, "Ahlâkın Arka Sokakları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Fuhuş ve Ceza", *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (25-26 Mayıs 2015)* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 624-625, 631.

¹⁴⁵ Avner Wishnitzer, *As Night Falls: Eighteenth-Century Ottoman Cities after Dark* (New York: Cambridge University Press, 2021), 66; Ebru Boyar - Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi* çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 134.

¹⁴⁶ Necati Aktaş, *Üsküdar'a Ait H. 1178-1179 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 291.

¹⁴⁷ "İçki", 4/132.

¹⁴⁸ Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 32-33.

¹⁴⁹ Derviş Tuğrul Koyuncu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alkollü İçeceklerin (Arak ve Şarap) Üretimi, Ticareti ve Tüketimi: 1792-1839 İstanbul Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 71.

¹⁵⁰ Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler*, 145.

¹⁵¹ Altınay, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, 119-120.

¹⁵² Örneğin; şehirdeki bazı Yahudilere, İsevilerin lideri olan Rakofçi Yosef'in adamlarına ya da divan tercümanlarından Aleksandri'ya evlerine şarap nakli için izin verilmiştir. Bkz. Altınay, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı*, 134-135, 138.

¹⁵³ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 321-322.

¹⁵⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 26-27.

¹⁵⁵ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 342.

Müslüman ve gayrimüslim ahali, Saltana'dan *emn ü râhat*larının olmadığını ifade ederek tekrar şikâyetçi olmuşlardır. Saltana, bunun üzerine mahallede oturmayacağını taahhüt etmiştir.¹⁵⁶ Yine 1749 yılında birkaç mahalleden müteşekkil iki yüz Müslüman ve zimmî birlikte hareket ederek fuhuş yapanları mahallelerinde istemediklerini, onların yerlerine *mu'temed* ve *ehl-i ırz* kimselerin iskân edilmesini istemişlerdir.¹⁵⁷ Aynı 18. yüzyılda olduğu gibi önceki dönemlerde de meyhanelerden şikâyetçi olan gayrimüslimlerin olduğu görülmektedir. 17. yüzyılda Yahudiler de meyhanelerden şikâyetçi olabilmekteydi. Müslümanlarla birlikte zimmiler, birlikte hareket ederek içki satanların fisk u fücra neden olduğundan şikâyetçydiler.¹⁵⁸

Müslüman ahalinin mahallelerinden bir dindaşını ihraç etmek istedikleri olaylara bakıldığında; sarhoşluk ve içki içmek, şiddet, hakaret ve küfür gibi meselelerle karşılaşmaktadır.¹⁵⁹ Bazı durumlarda kişilerin mahalleden birkaç kez ihraç edildiği anlaşılmaktadır. 1741 yılında Üsküdar'da meydana gelen olayda, Hatice ve annesi Fatıma dört ay önce Kasımpaşa'dan Üsküdar Gerede Mahallesi'ne gelmiştir. Ancak mahallât defterlerine kaydolmayan Hatice ve annesinden şikâyetçi olan Müslüman ahali, bu kimselerin *nâ-mahremden ictinâbları* olmadığını belirterek *sû-i hâllerini* ihbar ve mahalleden ihraçlarını istemişlerdir.¹⁶⁰

Ayrıca bir mahallede gayrimüslim ahalinin mahkemeye gelerek dindaşlarıyla ilgili rahatsızlıklarını dile getirdiği¹⁶¹ ve hatta mahallelerinden ihracını isteyerek dindaşlarını uzaklaştırdıklarına da rastlanılmaktadır.¹⁶² 1768 yılında Maltepe'de Katherine adlı gayrimüslim, menziline kendisine ecnebi olan bir zimmîyi alması sebebiyle mahallelinin rahibi, kocabaşları ve diğer kimseler tarafından şikâyet edilmiş ve hatta mahkeme tarafından cezalandırılmıştır.¹⁶³ Katerina ile benzer kaderi paylaşanlardan birisi ise Pendik'te yaşayan Zoka ile Üsküdar Selami Mahallesi'nden Maryem'dir. Dindaşlarının tembihlerine kulak asmayan Zoka, mahalleye gelen yabancı kişileri evine almasından dolayı köyden sürülmüştür.¹⁶⁴ Maryem'in ise kırk mahallelinin şikâyeti üzerine mahalleden ihracı talep edilmiştir.¹⁶⁵

¹⁵⁶ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 371.

¹⁵⁷ *Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil*, 103-104.

¹⁵⁸ *Yıldız, 1660 İstanbul Yangını ve Etkileri*, 204-206.

¹⁵⁹ Örneğin, Ahmet'in şarap içmesi ve *ehl-i ırz* hatunlara ulaşip kesici aletle serserilik yapması (Bkz. Erdal Kılıç, *1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 69.), Bekçi Ali ve zevcesi Ümmügülüm'ün kendi hallerinde olmayıp herkese küfür etmeleri (Bkz. Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 50.), Halil'in zevcesinin, menziline eşkiya getirip şarap vs. içip fisk ü fesâd olmaları (Bkz. Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 79.), Zeynep'in edepsizce her zaman küfür etmesi (Bkz. Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 171.), Fatıma'nın edepsizce sözler söylemesi ve ümmet-i Muhammed'e kötü sözleri (Bkz. Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 175.), daha önce Davudpaşa Mahallesi'nde oturup oradan ihraç olmuş olan Ahmed'in Üsküdar'da da millete rahatsızlık verip korkutması, kadınlarla görüşmesi, kapıları taşlaması ve bir gece Bulgurlu Mahallesi imamının kapısına yakışık almayan sözler yazılı kağıt bırakması (Bkz. Aktaş, *Üsküdar'a Ait H. 1178-1179 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri*, 152-153.), Mustafa'nın daima sarhoş(sekrân) olması, validesini darp etmesi ve ahaliyi taciz etmesi (Bkz. Mustafa İtrî Küçüköğlü, *Üsküdar Mahkemesi 510 Numaralı Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi: 1782-1783 (H. 1196-1197)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 217.) üzerine bu kimselerin oturdukları mahallelerden ihraçları istenmiştir.

¹⁶⁰ *Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil*, 127.

¹⁶¹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 44; *İstanbul Kadı Sicilleri 75 Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1178 / M. 1764-1771)*, ed. Coşkun Yılmaz, çev. Abdülkadir Altın - Nedim Pakırdağ (İstanbul: Kültür AŞ, 2019), 106-107, 121; *Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil*, 51, 98, 181; Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 16; Küçüköğlü, *Üsküdar Mahkemesi 510 Numaralı Şer'iyye Sicili*, 168-169, 183-184; Aktaş, *Üsküdar'a Ait H. 1178-1179 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri*, 135, 137-138, 165-166, 187.

¹⁶² *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil*, 122-123, 321-322, 389-390, 621; *Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil*, 185.

¹⁶³ *Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil*, 106-107.

¹⁶⁴ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2*, 178.

¹⁶⁵ *Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil*, 185.

Görüldüğü üzere Müslümanların bir Müslümanı mahalle ve köylerinden çıkarmak istemeleri ile gayrimüslimlerin bir gayrimüslimi mahalle ve köylerinden çıkarmak istemelerindeki sebepler birbirine benzemektedir. Bazen gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinden sürülmelerine ve meyhanelerin kapatılmasına dair hükümler verilmiş olsa da bu durum devlet ideolojisine dönüşmemiştir.¹⁶⁶

Mahallelinin ortaklaşa hareket ettikleri olaylar sadece ahlaka mugayir davranışlar değildi. Şehrin fethinden itibaren meydana gelen yangınlar bazen şehrin tamamını etkilemiş ve küle çevirmişti.¹⁶⁷ Bu nedenle mahalleliler, ateşin kullanıldığı meslekleri mahallelerinde istemiyorlardı. 1766 yılında Hasköy’de Kiremitçi Ahmed Mahallesi’nde göztaşı imalatı yapan Yahudi ve Hristiyan esnaflar, mahallelinin ve mahalledeki dükkân sahiplerinin işlerine karıştığını ve ateş yakmalarını engellediklerini belirtmişlerdir.¹⁶⁸ Hatta 1764 yılında Ayvansaray’da Müslüman ve gayrimüslim ahali, mahallelerinde oturan Kıbtî taifesinden bazı kimselerin, evlerine funda getirerek yangına sebep olabileceklerinden şikâyetçi olmuşlardı. Buna binaen evlere funda getirmenin yasak olduğu hatırlatılarak funda getiren Kıbtîlerin mahalleden ihraç edilmesine hükmedilmişti.¹⁶⁹ İstanbul ahalisinin yangın çıkmasından korkmasının ve çıkan yangınların şehirde çok etkili olmasının sebeplerinin başında binaların büyük çoğunluğunun ahşaptan yapılması gelmekteydi. Carbognano, İstanbul kadısının kayıtlarına dayanarak 18. yüzyılda şehirde seksen sekiz bin yüz seksen beş ahşap ev olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁰ Yangınlardan dolayı ev ve işyerlerinin hasar görmesi ve kullanılmaz hale gelmesi, mahalle ahalisini tedirgin etmiştir. Bu doğrultuda mahalle sakinlerinin önceki deneyimlerine göre hareket ettiklerini tahmin etmek zordur. İstanbul’da sık sık yangın çıkması üzerine 1720 yılında, Gerçek Davud Ağa tarafından tulumba yapılmış ve bu yılda Tulumbacı Ocağı yangınlarla ilgilenmiştir. Ancak ilerleyen süreçte tulumbanın yetersiz kaldığı görülmüş ve hatta tulumbanın ortaya çıkmasıyla daha da büyük yangınlar meydana gelmiştir.¹⁷¹ Nitekim şehirde 18. yüzyılda da sıkça yangın çıkmıştır.¹⁷² Ancak 1782 yılının temmuz ayında ardı ardına çıkan üç büyük yangın, İstanbul halkının bu yüzyılda karşılaştığı maddi ve manevî en ağır ve yıkıcı yangınlardır.¹⁷³ Ayrıca şehirde meydana gelen yangınlar sırasında kaosun hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Zira 1569, 1589 1596 ve 1598 tarihlerinde şehirde çıkan yangınlarda olduğu gibi yeniçerilerin yangını söndürmek yerine yağma yaptıkları görülmektedir. Aynı şekilde 18. yüzyılda da yeniçerilerin şehirde meydana gelen yangınlardan istifade ederek yağmaya giriştiği anlaşılmaktadır. 1750 yılında meydana gelen

¹⁶⁶ Zarinebaf, “Intercommunal Life in Istanbul”, 82.

¹⁶⁷ Kenan Yıldız, “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015), 1/487.

¹⁶⁸ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi*, 2, 107.

¹⁶⁹ *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul’da Sosyal Hayat* 2, 392.

¹⁷⁰ Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, 71.

¹⁷¹ Yıldız, “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”, 500.

¹⁷² Göynüklü Ahmed, 1750 tarihinden 1758 yılına kadar en az on altı tane küçük büyüklü yangından bahseder. Bkz. Göynüklü Ahmed Efendi, *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*, haz. Songül Çolak - Metin Aydar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 505, 506, 507, 515, 516, 523, 524, 531, 535, 539, 540, 543, 547, 548, 556. 1757 ile 1763 yılları arasında bilgi veren III. Mustafa Ruznamesi’nde de otuzdan fazla büyük-küçük yangından bahsedilmiştir. Bkz. Yunus Irmak, *III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177 / M. 1757-1763)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 6-119. Mehmed Hâkim’in eserine baktığımızda, 1752 ile 1766 yılları arasında bilgi vermektedir. Aynı Göynüklü’nün eserinde olduğu gibi bir hayli yangın kaydedilmiştir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, haz. Tahir Güngör, ed. Ziya Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/202, 363, 368, 637. Yıldız, 1782 yılında meydana gelmiş üç yangının sosyal, siyasi, ekonomik ve psikolojik boyutlarına odaklanmaktadır. Bkz. Kenan Yıldız, “1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar”, *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014)* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 707-222.

¹⁷³ Yangında ahşap yapıların dışında taş yapıların da birçoğu kullanılmaz hale gelmiştir. Yangının ilk anlarında Samatya’da bir ev yanarken, yirmi dört saat sonraki Balat yangınında yedi bin yapı kullanılmaz hale gelmiştir. Yangın öyle bir hal almıştır ki şehirde kitleğe yol açmıştır. Bkz. Fatma Ürekli vd., *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’da Afetler* (İstanbul: AFAD, 2018), XXXII.

yangın, yeniçerilerin yağmaya girişmesi ve yangını söndürmekle ilgilenmemesi üzerine büyük tahribata yol açmıştır.¹⁷⁴ Anlaşıldığı üzere mahalle sakinleri oluşabilecek bir yangının etkisini hesap ediyor ve bu sebeple yangına meydan verebilecek her koşuldan kaçınmak için müdahalede bulunuyorlardı.

SONUÇ

Bu çalışmada iki temel mesele üzerinden İstanbul'da mahallelilik olgusu irdelenmiştir. Birincisi, mahallelerdeki müteselsil sorumluluk bilincinin harekete geçmesiyle mahallelinin, maddi ve manevî sınırları çizmesidir. İkincisi ise gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde meskûn olmasının sınırlarının çizilmesidir. Nitekim en küçük idari birim olan mahallenin, toplumsal hayatta çeşitli fonksiyonları vardı. Bir mahallede yaşayanların idari, iktisadi ve hukuki sorumlulukları, kültürleri ve inançlarının getirdiği kaideler etrafında şekillenmiştir. Gelenek ve dinî mensubiyet, mahallenin fizikî ve ahlaki sınırlarını belirlerken farklı dinden olan kimselerle iletişimi de etkilemiştir. Mahalle otoriteleri ve önde gelenlerinin de bu doğrultuda dinî kimlikleri ön planda olan kimselerden oldukları görülmektedir. Devlet, mahallenin önderi aracılığıyla otoritesini sağlamlaştırırken asayiş de o mahallede yaşayanlar arasında müteselsil olarak paylaştırmıştır. Bu çerçevede bir kimsenin komşularıyla iyi geçinmesi hem mahallenin huzuru için hem de kendisi için zorunluluk oluşturmuştur. Zira bir mahallede farklı sebeplerle rahatsızlık oluşturan kimse, mahalleli tarafından istenmez ve yetkili mercilere başvurular yapılırdı. Böylelikle sistem, mahalle içerisinde özdenetimi sağlamakta ve birbirini tanıyan, birbirine kefil olan ve hal ve hareketinden emin olunan kimseler meydana getirmekteydi. Bu da bir mahalleye dışarıdan gelecek bir kimsenin *hüsn-i hal* içinde olup olmadığı hususunun mahalleli tarafından gözlemlenmesini sağlamıştır. Böylece mahallenin ileri geleni ile ahali, devlet kademesiyle iletişim içinde olarak sorun çıkaran kimselere çeşitli yaptırımlar uygulanmasını istemiştir. Bu yaptırımların son raddesi ise mahalleden ihraçtır. Böylece gayriahlaki olarak addedilen bir eylemin mahalle ve köylerinde olmasını istemeyen Müslüman ve gayrimüslim ahali, birlikte hareket etmişlerdir. Kendi halinde olmayan kimselerin engellenmesi ya da bu kimselerin mahallelerinden çıkarılması için çaba sarf etmişlerdir. Neticede bu düzenleme tacizin, hakaretin, fiziksel ve psikolojik şiddetin, fuhşun ve sarhoşluğun önüne geçmek için önemli bir sosyal kontrol aracı haline gelmiştir.

Diğer taraftan Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin meskûn olmalarının sınırları bulunmaktaydı. Bir Müslüman mahallesinde mahallenin dinî ve örfi yapısını değiştiren, değişmesine sebep olan ya da olabilecek kişi veya kişiler, mahalle ahali tarafından şikâyet edilir, mahallenin "kadim" yapısının değiştiğine atıf yapılarak bu değişimin sorumluları mahalleden çıkarılırlardı. Zira bu durum mahalleli tarafından cami/mescit cemaatinin eksilmesi olarak görülmekteydi. Fetva ile tasdik edilen halin neticesinde ilgili mahallede meskûn gayrimüslim, mahalleden çıkmak durumunda kalmıştır. Ancak bu meselenin farklı boyutları da bulunmaktadır. Bu doğrultuda şer'î bir dayanak olsa da mahallelerin birbirine yakınlığı, sınırları ve mahalle ahalisinin düşüncesi gayrimüslimlerin Müslüman mahallesinden ihraçlarını doğrudan etkileyen hatta belirleyen hususlardı. Bu sebeple bir cami ya da mescide yakın oturan her gayrimüslimin, meskûn olduğu yerden çıkarılmadığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada ifade edildiği üzere 18. yüzyılda gayrimüslimler ve Müslümanlar birbirlerinin mahallelerinde meskûn olmuşlardır. Nitekim Suriçi, sur dışı, Eyüp, Galata, Üsküdar ve diğer tüm bölgelerde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalleler ve köyler vardı. Bununla beraber karışık yaşam ifadesinden anlaşılanın muğlaklığı barizdir. Bu nedenle aynı mahallede meskûn olmak "karışık yaşam"ı tam olarak çevreleyen bir kavram değildir. Zira Osmanlı şehirlerinde ailenin mahremiyeti ön plana alınmakta ve mahallede yapılacak bir hanenin komşu hanelerine rahatsızlık vermemesi, mahrem alan olarak kabul edilen bölgelerini görmemesi istenir ve bu doğrultuda hareket edilirdi.

¹⁷⁴ Yıldız, "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları", 488, 490, 502.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: MTK (%50), AD (%50) Veri toplanması / Data collection: MTK (%50), AD (%50) Veri Analizi / Data Analysis: MTK (%50), AD (%50) Makalenin Yazımı / Writing up: MTK (%50), AD (%50) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: MTK (%50), AD (%50).

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 1.* yay. yön. Ahmet Kal'a. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.
- İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi 2.* yay. yön. Ahmet Kal'a. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.
- İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1.* yay. yön. Ahmet Kal'a. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.
- İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 2.* yay. yön. Ahmet Kal'a. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1998.
- İstanbul Ahkâm Defterleri Tarım Tarihi 1.* yay. yön. Ahmet Kal'a. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.
- İstanbul Kadı Sicilleri 62 Kartal Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1128-1133 / M. 1716-1721).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Rasim Erol - Sabri Atay. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 69 Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1152-1153 / M. 1740).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Sabri Atay - Salih Kahrıman. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 70 Üsküdar Mahkemesi 403 Numaralı Sicil (H. 1154-1155 / M. 1740-1742).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Abdülkadir Altın - Nedim Pakırdağ. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 71 Eyüp Mahkemesi 175 Numaralı Sicil (H. 1157-1159 / M. 1745-1746).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Rasim Erol - Mustafa Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 72 Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H. 1154-1161 / M. 1741-1748).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Abdülkadir Altın - Salih Kahrıman. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 73 Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Nedim Pakırdağ - Abdullah Sivridağ. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 75 Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1178 / M. 1764-1771).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Abdülkadir Altın - Nedim Pakırdağ. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Salih Kahrıman - Mümin Yıldıztaş. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 77 İstanbul Mahkemesi 33 Numaralı Sicil (H. 1183-1185 / M. 1769-1770).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Yılmaz Karaca - Mustafa Yılmaz. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.
- İstanbul Kadı Sicilleri 79 Davud Paşa Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1196-1197 / M. 1782-1783).* ed. Coşkun Yılmaz. çev. Rasim Erol - Sabri Atay. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

İstanbul Kadı Sicilleri 80 İstanbul Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 1201-1203 / M. 1786-1787). ed. Coşkun Yılmaz. çev. Rifat Günalan. İstanbul: Kültür AŞ, 2019.

Kudüs Şer'iyye Sicilleri: 233, 238, 256.

Diğer Kaynaklar

Abaç, Sadi. *Kasımpaşa'nın Tarihçesi*. İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1935.

Akın, Nur. "Beyoğlu". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 2/212-218. İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı, 1994.

Akkaya, Deniz. *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri 1159-1160 / 1747-1748*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Aktaş, Necati. *Üsküdar'a Ait H. 1178-1179 Tarihli Şer'iyye Sicil Defteri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Altınay, Ahmet Refik. *Hicrî On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200-1255)*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, 1932.

Altınay, Ahmet Refik. *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

Artan, Tülay. "Beşiktaş". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 2/161-163. İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı, 1994.

Ahmed Efendi, Göynüklü. *Târîh-i Göynüklü (Osmanlı Tarihi 1123-1172/1711-1759)*. haz. Songül Çolak - Metin Aydar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Baer, Marc David. *Atmeydanı'nda Ölüm: 17. Yüzyıl İstanbul'unda Toplumsal Cinsiyet, Hoşgörü ve İhtida*. çev. Pınar Yanardağ. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Bayramoğlu Alada, Adalet. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Kitabevi, 2008.

Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.

Bekman, Büşranur. "Mahalle Çalışmalarına Bir Katkı: 18. Yüzyıl Suriçi Mahallelerinin Tespiti ve Haritalanması (1730-1787)". *Kadim* 5 (2023). 69-112.

Beydilli, Kemal. "Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834". *Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020). 199-210.

Bostan, Mehmet Hanefi. "Üsküdar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/364-368. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Boyar, Ebru. - Fleet, Kate. *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Bruce McGowan. "Âyanlar Çağı, 1699-1812". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-II, 1600-1914*. ed. Halil İnalçık - Donald Quataert. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004, 759-884.

Canatar, Mehmet. "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 3/218-245. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.

Carbognano, Cosimo Comidas De. *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*. yay. Muhittin Salih Eren. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Cihan, Ravza. *Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin Fetvaları Işığında XVIII. Yüzyılda Osmanlı'da Hukukî Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyehatnamesi: İstanbul*. haz. Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı. 12 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. çev. Selim Deringil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Çetin, Cemal. "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç Kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)". *History Studies* 6/6 (2014), 43-70.

Çokuğraş, Işıl. *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

- Demir, Beyza Topuz – Uğur, Yunus. “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”. *Kent ve Maneviyat*. ed. Seyfettin Erşahin - Zehra Erşahin. Ankara: İdealkent, 2020. 461-486.
- DİA. “Kocabaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/140-141. Ankara: TDV Yayınları, 2002. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kocabasi> (26.05.2023).
- Dolu, Alaattin. *Osmanlı Kudüs’ü Kent Kimliği, Nüfuz ve Meşruiyet (1703-1789)*. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Düzenli, Pehlül. *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar*. İstanbul: Klasik, 2015.
- Eldem, Edhem. vd.. *Doğu İle Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”. *Osmanlı Araştırmaları* 4/4 (1984). 69-78.
- Genim, M. Sinan. “İstanbul ve Mimari”. *Şehir ve Kültür: İstanbul*. ed. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010. 233-291.
- Güneş, Hasan Hüseyin. *XVI. Asırda Kudüs’te Meğaribe Mahallesi ve Cemaati*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Gravina, Federico. *İstanbul’un Anlatımı*. çev. Yıldız Ersoy Canpolat. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Hâfız Abdullah Efendi, Taylesanizâde. *İstanbul’un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*. haz. Feridun M. Emecen. İstanbul: Tatav Yayınları, 2003.
- Hâkim Efendi, Mehmed. *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*. haz. Tahir Güngör. ed. Ziya Yılmaz. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Hamadeh, Shirine. *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Haskan, Mehmet Mermi. *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*. 3 Cilt. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2001.
- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf. *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*. çev. Elmon Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Irmak, Yunus. *III. Mustafa Rûznâmesi (H. 1171-1177 / M. 1757-1763)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- İnalçık, Halil. “İstanbul: Bir İslâm Şehri”. çev. İbrahim Kalın. *marife*, 4/2 (2004). 309-325.
- İnciciyan, Ğugas. *XVIII. Asırda İstanbul*. çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları. 1956.
- İpşirli, Mehmet. “Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler”. *Osmanlı Hukukunda Fetva*. ed. Süleyman Kaya vd.. İstanbul: Klasik, 2018. 149-166.
- Kara, Hatice Fahrünnisa. “Bir Dünya Kenti İstanbul ve İlk Türk (Osmanlı)-İslam Yerleşmesi Eyüp Üzerine”. *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler (28-30 Mayıs 1999)*. 102-121. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2000.
- Karahasanoğlu, Selim. *Küçükköy-Taşlıtarla Gaziosmanpaşa: Bir İlçenin Öyküsü*. İstanbul: Gaziosmanpaşa Belediyesi Yayınları, 2013.
- Karpat, Kemal H.. “İstanbul Nüfusu: XVIII. Yüzyılın Sonundan XX. Yüzyılın Başına”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 3/488-519. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- Kazıcı, Ziya. “Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi”. *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler 2*. ed. Vecdi Akyüz. 25-32. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2000.
- Kılıç, Erdal. *1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Koç, Yunus. “Giriş: Demografi”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 3/453-456. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- Koç, Yunus. “Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi”. *TALİD* 8/14 (2010), 171-199.

- Koç, Yunus. "Ömer Lütfi Barkan"ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları". *bilgi* 65 (2013). 177-202.
- Koyuncu, Derviş Tuğrul. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alkollü İçeceklerin (Arak ve Şarap) Üretimi, Ticareti ve Tüketimi: 1792-1839 İstanbul Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kömürciyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*. haz. Kevork Pamukciyan. çev. Hrand D. Adreasyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler". *Vakıflar Dergisi* 7 (1968). 53-73.
- Kuban, Doğan. "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık Dergisi* 8/5 (1970). 25-48.
- Kuran, Timur. (ed.). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*. 10 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Küçüköğlü, Mustafa İtrı. *Üsküdar Mahkemesi 510 Numaralı Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi: 1782-1783 (H. 1196-1197)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Lüdeke, Christoph Wilhelm. *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi İzmir, İstanbul 1759-1768*. çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay - Enver Özcan. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Marcus, Abraham. *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*. çev. Mehmet Emin Baş. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Miranda, Francisco de. *Venezuelalı General Francisco de Miranda'nın Türkiye Günlüğü*. haz. ve çev. Mehmet Necati Kutlu. Ankara: Cümle Yayınları, 2015.
- Mustafa Reşid, Çeşmîzâde. *Çeşmî-zâde Tarihi*. haz. Bekir Kütükoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1959.
- Ortaylı, İlber. "İstanbul'da Tarihi Yaşamak". *Şehir ve Kültür: İstanbul*. ed. Ahmet Emre Bilgili. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010. 61-101.
- Öksüz, Mustafa. "Osmanlı İdaresinin İlk Yüzyılında Kudüs-i Şerif Sancağı'nda Yahudi Nüfusu". *Journal of Islamic Jerusalem Studies* 16/2 (2016), 1-29.
- Öz, Mehmet. "İstanbul Nüfusu, Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 3/468-486. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- Öz, Mehmet. "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri". *TALİD* 3/6 (2005), 57-88.
- Porter, James - Larpent, George. *Türkiye'nin Bir Asrı*, çev. Esma Selçuk Demir. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Raymond, Andre. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Raymond, Andre. "The Management of the City". *The City in the Islamic World*. ed. R. Holod. vd.. 781-799. Boston: Brill, 2008.
- Rozen, Minna. "Osmanlı Yahudileri". çev. Fethi Aytuna. *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Suraiya Faroqi. 4 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011. 311-325.
- Sabev, Orlin. "Ahlâkın Arka Sokakları: 18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu'nda Fuhuş ve Ceza". *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (25-26 Mayıs 2015)*. 621-642. İstanbul: Kültür AŞ, 2015.
- Saydam, Abdullah. "Kamu Hizmeti Yaptırma ve Suçu Önleme Yöntemi Olarak Osmanlılarda Kefâlet Usûlü" *Tarih ve Toplum* 28/164 (1997), 68-76.
- Tamdoğan Abel, Işık. "Osmanlı Döneminden Günümüz Türkiye'sine "Bizim Mahalle"". *İstanbul Dergisi* 40 (Ocak 2002), 66-70.
- Taş, Hülya. *XVII. Yüzyılda Ankara: Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Taş, Hülya. "Osmanlı Şehrinde "Mahalleli"nin Ortak Sorumluluğu Nasıl Değerlendirilebilir?". *XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, Ankara*. 4-1/535-543. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

- Taşkömür, Himmet. “Osmanlı Mahallesinde Beşeri Münasebetler”. *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler 2*. ed. Vecdi Akyüz. 33-38. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2000.
- Tekin, Rahmi. *İstanbul’da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670)*. Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2014.
- Tok, Özen. “Kadı Sicilleri Işığında Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18/1 (2005), 155-173.
- Uğur, Yunus. *The Historical Interaction of The City with Its Mahalles: Ottoman Edirne In The Late Seventeenth And Early Eighteenth Centuries*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ürekli, Fatma. vd.. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul’da Afetler*. İstanbul: AFAD, 2018.
- Zarinebaf, Fariba. *Crime & Punishment in Istanbul 1700-1800*. London: University of California Press, 2010.
- Yaşar, Ahmet. “İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı”. *I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (29 Mayıs-1 Haziran 2013)*. 511-524. İstanbul: Kültür AŞ, 2013.
- Yaşar, Ahmet. “Mekân ve Yabancı: 18. Yüzyıl İstanbul’unda Bir Han Odasında Tek Başına Ölmek”. *Mediterranean Journal of Humanities*. 9 (2019), 539-550.
- Yel, Ali Murat – Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Mahalle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/323-326. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Yıldız, Kenan. “1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar”. *II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu (27-29 Mayıs 2014)*. 707-722. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Yıldız, Kenan. “Bitmeyen Bir İskân Tartışması: Galata’da Yeni Valide ve Arap Camileri Etrafında Katolik-Müslüman Çekişmesi (1693-1713)”. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 34 (2020). 93-117.
- Yıldız, Kenan. “Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları”. *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. 1/486-503. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- Zarinebaf, Fariba. “Intercommunal Life in Istanbul During the Eighteenth century”. *Review of Middle East Studies* 46/1 (2012). 79-85.
- Ze’evi, Dror. *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağına Toplum ve Ekonomi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Wishnitzer, Avner. *As Night Falls: Eighteenth-Century Ottoman Cities after Dark*. New York: Cambridge University Press, 2021.
- “İçki”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. ed. Nuri Akbaya. 4/132-134. İstanbul: Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1994.
- “Kasımpaşa”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. ed. Nuri Akbaya. 4/480-482. İstanbul: Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1994.